

ઓપિનિયન

यो वै भूमा तत् सुखम्

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 17 • પ્રકરણ : 04 • સળંગ અંક : 196

26 જુલાઈ 2011

ડિજિટલ અવતાર - સોળ

સિન્થિયા સાલ્વાડોરીને એક અંજલિ

• નીરા કપૂર - ટૂમસન

એક લેખિકા, માનવશાસ્ત્રી, ઈતિહાસકાર, ઇબિકાર, ચિત્રકાર તેમ જ કર્મશીલ નામે સિન્થિયા સાલ્વાડોરીનું રવિવાર, ૨૬ જૂન ૨૦૧૧ના રોજ લામૂ (કેન્યાનું બંદરી નગર) ખાતે અવસાન થયું. ઈસ્લામી પરંપરા આચ્છાદિત વિધિવિધાન અનુસાર, છેલ્લાં બેંક વરસથી જ્યાં તે વસવાટ કરતા હતાં ત્યાં જ તેમનું શબ ત્રણ દિવસ બાદ તેમના કેટલાંક મિત્રોએ દફનાવેલું. તેમણે જ ખુદ પોતાનું જીવન ટૂંકાવી કાઢેલું તેનું કોઈ જ આશ્ચર્ય પરિચિતોને ઉપજતું નથી. તેમણે તે વિશે સતત વાત કર્યાં જ કરેલી.

તેમના અવસાનને કારણે ન પૂરી શકાય તેવો ખાલીપો પેદા થયો છે. તે નિમકલલાલ મિત્ર હતાં, પત્રોના નિયમિત જવાબો વાળતાં, પૂછપરછ થાય ત્યારે પૂરતું માર્ગદર્શન પણ કરતાં, તમારા માટે કાળજી સંભાળ લે અને ધિતા ય કરે. પોતાનાં લખાણ વાટે અન્યાયનો સામનો ય કરતાં અને જરૂરી સુધારવધારા ય કરતાં. પૂર્વીય કેન્યાના માસાઈટ અને મોયાલ જિલ્લાઓમાં, ગઈ સદીના નવમા દાયકા દરમિયાન, ઘટેલા માનવ અધિકારોના દુરુપયોગના દાખલાઓ બાબત, સંશોધન આધારિત દસ્તાવેજી પુસ્તક લખવા માટે 'કેન્યા માનવ અધિકાર પંચ' દ્વારા તેમને જવાબદારી સુપ્રત કરવામાં આવેલી અને તેમણે 'ધ ફરગોટન પિપલ રિવિઝીટેડ' નામે દસ્તાવેજી પુસ્તક, સન ૨૦૦૦ વેળા, પ્રગટ કરેલું. ત્યારે તે આ 'એન.એફ.આઈ.' વિસ્તારમાં જ રહેલાં. તેમણે લખેલું પણ ખરું, 'ઈથિઓપિયન તથા કેન્યાની સરકારો, તથા પોલિસ તેમ જ લશ્કરી દળોની આલોચના કરવાને સારું, મૂળે, આ પુસ્તક મેં તૈયાર કરેલું.'

સિન્થિયાની જીવનયાત્રા પર બે પુરુષોની જબ્બર અસર જોવાની સાંપડે છે. તેમના પિતા, માર્સમો (મેક્સ) સાલ્વાડોરી, તથા તેમના જીવનસાથી અને સહકાર્ય એન્ડ્રુ ફેડર્સ. તેણે ને એન્ડ્રીએ આફ્રિકા ભરનો પ્રવાસ ખેડેલો (ઉત્તરમાં જ સાત ફેરે). ૧૯૭૦માં, સિન્થિયાએ ઇબિકાર તરીકે તથા એન્ડ્રીએ લેખક તરીકે, 'પેસ્ટોરલ ક્રાફ્ટ્સમેન, પિપલ્સ એન્ડ ક્લયર્સ ઓફ કેન્યા' નામે માસાઈ અને તુર્કાના અંગે અગત્યનું કામ પ્રગટ કરેલું. સિન્થિયા છેલ્લી ઘડી લગી એન્ડ્રી અંગે વાતો કર્યાં કરતાં અને તેને (અને તેમનાં સંસ્મરણો માટે ય) વફાદાર રહેલાં, પરંતુ આપણામાંના અનેકોને કોઈ પણ જાતની જોયામળ્યાની પિછાણ ન હોવાને કારણે, એન્ડ્રી અગમ્ય જ રહ્યા. કેમ કે તે વરસો પહેલાં અવસાન પામ્યા હતા.

સિન્થિયાના પિતા મેક્સ સાલ્વાડોરી એક રાજકીય વિચારક, રાજકીય અર્થશાસ્ત્રી ને ઈતિહાસકાર રૂપે જાણીતા હતા. તાનાશાહી પ્રત્યેના આણગમાથી તેમનું ઘડતર થયેલું. તેમના પ્રગતિશીલ વલણને લીધે ફાસીવાદ વિરોધી પ્રવૃત્તિને કારણે તેમ જ મુસ્સોલિનીના ધારદાર વિરોધને માટે તેમના પર ઈટલીમાં તવાઈ

આવેલી અને તેમણે જેલવાસ ભોગવેલો. કોઈક દબાણ હેઠળ તેમને મુક્ત કરવામાં આવેલા - પરંતુ શાસને શરત જોડી હતી : તેમણે દેશવટો ભોગવવો. તે અને તેમની બ્રિટિશ પત્ની, જેઈસ વૂડફર્ડ પોલેએ કેન્યામાં શરણાર્થી થવાનું નક્કી કર્યું. ત્યાં તેમણે ત્રણેક સાલ ખેતીવાડી કરી. નજોરોની વાડીમાં સિન્થિયાનો જન્મ થયો તે પછી તેમણે તરત ત્યાંથી ચાલી જવાનું કર્યું.

તેમના પિતા યુરોપ પરત થયા અને ત્યાંથી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા ગયા અને ઈટલીમાંના ફાસીવાદ સામેની પોતાની લડાઈ તેમણે જરી રાખી. બ્રિટિશ જસૂસ તંત્ર, એસ.ઓ.ઈ.માં ય તેમણે કામ કર્યું. વળી, તેમણે યુનિવર્સિટીઓમાં શિક્ષાકામ કર્યું અને લેખનકામ પણ કર્યું. સિન્થિયાએ લખ્યું છે : 'મારા પિતા ઝાઝો સમય અમારી વચ્ચે નહોતા, છતાં તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓની મારા પર ધારી અસર થયેલી છે.' 'બહુ મોટા ગજાના ને ઈતિહાસકાર હતા. તેમની વિચારશક્તિ વિસ્મયકારી હતી અને ઉદારમતવાદની રાજનીતિ પ્રત્યેના અનુરાગને કારણે તેમને ઈતિહાસ માટે બહુ જ ઊંડો લગાવ હતો. તે

ખરેખત રાજકીય કર્મશીલ જ રહ્યા. અને એક બ્રિટિશ અધિકારી તરીકે તેમણે ઈટલીના પ્રતિકાર આંદોલનમાં મહત્વનો ફાળો આપેલો. મારી માતાની દરમિયાનગીરી થઈ ન હોત, તો યુદ્ધ પછીના ઈટલીના રાજકારણમાં તેમણે સક્રિય ભાગ લીધો જ હોત. તેમને ખાતરી હતી કે મારી મા ઈટલીમાં ટકી નહીં શકે આથી ઈતિહાસના પ્રાધ્યાપક તરીકે જ મોટા ભાગનો તેમણે સમય આપ્યો. મોટા ભાગનો સમય તેઓ અમેરિકામાં હતા. શિષ્ટ ગ્રીકથી માંડીને રોમન અને આધુનિક યુરોપીય ઈતિહાસ ભણાવતા રહ્યા. તેમણે પુસ્તકો લખ્યાં અને હજારો નહીં તો સેંકડો લેખો લખ્યા હતા. અને મારો ભાઈ તો વળી મોટરસાયકલિસ્ટ છે ! સેંકડો લેખો અને ત્રણ પુસ્તકો તો તેમના નામે બોલે છે. મને લાગે છે કે ક્વેમ (ક્વેમન્ટ સાલ્વાડોરી) અને હું તો એમ જ માનતા રહેલાં કે જીવનનો વિકાસ આમ જ થાય - અને તેમણે પુસ્તકો જ લખ્યા છે. સહજપણે આ વિચાર પ્રકૃતિદત આવ્યા જ કર્યો. જે કે એન્ડ્રીને જ મારા અલ્પવિરામોથી વિષાદ ઉપજતો - અને તેણે જ મને સારું લખતા કરી છે.'

કેન્યા, યુરોપ તથા સાન તો માસોમાં સિન્થિયાના ઉછેરનો ગાળો વ્યતિત થયેલો તેથી તેને કારણે અને કેલિફોર્નિયાના બર્કલી ખાતે થયેલા અભ્યાસને કારણે સિન્થિયાનું વિશ્વ

ઓપિનિયન

- "ઓપિનિયન" ગુજરાતી ભાષાનું ઈન્ટરનેટી માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- "ઓપિનિયન"ના વાંચક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે. રસ ધરાવનારાઓએ સત્વરે પોતાનો 'ઈ.મૈલ આઈ.ડી.' મોકલવો જરૂરી બને છે.
- "ઓપિનિયન"માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- "ઓપિનિયન"નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જાહેર દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

"ઓપિનિયન"

'Holly Cottage',
13 Ferring Close,
HARROW, Middlesex HA2 0AR [U.K.]

e.mail :
vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે સંપર્કનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale
Street, Opera House, MUMBAI - 400 004

e.mail : bharti_parekh@hotmail.com
સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

"ઓપિનિયન"નું આ ડિજિટલ અવતરણ છે. અને ગમતાનો ગુલાલ કરવાની દરેકને રજામજા જ હોય.

વિશાળ પડે ઉઘડ્યું છે. સન ૧૯૬૨માં, તે કેન્યા પાછા ફર્યા. સદાયને માટે આ મુલક તેમનું ઘર બનવાનો હતો. વસવાટ માટેના વીસા તે સમય સમયે જ તાજ કરાવી લેતાં અને તેમણે ક્યારેય નાગરિકપદ અંગીકાર કર્યું જ નહોતું. તેમણે ખુદ એક વાર કહેલું તેમ, 'જુઓ ને આમ હું સીમા પર ખડી છું, હંમેશાં જિજ્ઞાસા પેદા કરે તેવી આ જગા. અને પાછું સ્વસ્થ. જિંદગીભર મને લાગ્યા જ કર્યું છે કે હું ક્યાંય 'હમ વતની' બનીને રહી નથી શકી; કેમ કે હું બાળકી હતી તેવા સમયે અમે સતતપણે વસવાટ બદલતા જ રહ્યા અને હું 'બહારની' હોઉં તેમ અનુભવતી રહી. આ બધા સમયે એક જ વસ્તુ સતત એક સરખી રહી : મને શાળાએ જવું ક્યારેય ગમ્યું નથી. પરંતુ લાંબા અરસે જોવા જઈએ તો આ 'બહારના' હોવાના ભાવે મને મોટા પ્રમાણમાં સહાયતા કરી છે. કેટલાક કારણોને લીધે મને અમુકતમુક જગ્યા પસંદ પડી છે, મોટે ભાગે ઘોડેસ્વારીનું કારણ મુખ્ય આવે. લામૂ મને પસંદ આવ્યું છે તેની બિલાડીઓ તથા તેના ગધેડાઓ અને તેના ઈતિહાસ માટે. કોઈ પણ વ્યક્તિને ખાતર લગીર નહીં જ.'

આવું છતાં, સિન્થિયાનો કેન્યા સાથેનો સંબંધ દોઢસો વરસના પટે પથરાયેલો છે. તેમના જ શબ્દો પિછાનવા સમ છે : 'મારી માતાના એક વડવા સન ૧૮૮૦ના અરસામાં લામૂ ખાતે પહેલા ખ્રિટિશ વાઈસ-કોન્સલ નિયુક્ત થયેલા. બીજા એક વડવા તે સ્પેક. આમ પૂર્વ આફ્રિકામાં મારાં મૂળિયાં છેક ૧૮૫૦ના અરસા સુધી જોવાં મળી શકે ! પ્રથમ પહેલાં મારા પરિવારમાં એન્ડી અને અમારા ઘોડાઓ હતા; એક પછી એક દરેકનું મૃત્યુ થયું. પરંતુ મારાં જન્મદત્ત કુટુંબીઓ, સાલ્વાડોરીઓ તેમ જ પોલેઓ, તો જગત ભરમાં પથરાયેલાં છે. તે વેળા નકશા પર મોટા ભાગે ચોમેર ગુલાબી રંગ જ ભળાતો હતો. મારાં નાનીમા તેમ જ મારા દાદાના પરિવારોમાં બારબાર જાણું કુટુંબ હતું. પ્રયાસ કરું તો પણ હું તેમનાથી અળગી બની શકું જ નહીં.'

આમ, સિન્થિયાના આ વિવિધ વારસાઓને કારણે તેના જીવનના અનેક કમાડ ઉઘડી ગયા હતા. કેન્યા માંહેની વિવિધ સંસ્કૃતિઓ અંગે તેમના વિચારો, વિધિવિધ સમસામયિકો માટે તેમના અનેક લેખો, અનેક પરિષદોમાંની તેમની રજૂઆતો, તેમની ઊંડી સંશોધનવૃત્તિ અને કાળજીપૂર્વકની ચોક્કસાઈ તેમ જ વિગતવાર અભ્યાસ અને તેને આધારે લેખનકામ તેમની ચોપાસના લોકોને સમજવાની તેમની તાલાવેલી અને લગાવ છતા કરે છે. માનવીય સંસ્કૃતિઓ તેમ જ તેમના પ્રત્યેના અન્યાયી નિરૂપણ માટે આ અસંતોષકારી જિજ્ઞાસા બને છે. તેમણે કેન્યાનો ઉપરતળે પ્રવાસ ખેડેલો, બહુધા તેમણે ક્ષેત્રકામ કરવાનું

જ રખેલું, અને તે પણ ખાસ કરીને ઉત્તરીય સીમા પ્રાંતો(નોર્થન ફ્રન્ટીઅર ડિસ્ટ્રીક્ટ)માં. તેમને આમ આ વિસ્તારોનું વળગણ બંધાયું હતું. માર્સાબિટ, ઈસીઓ, મોયાલ. તેમણે વળી, પોલ તાબલિનો સંગાથે રહીને 'ગાબ્રા, કેમલ નોર્મેડ્સ ઓફ નોર્થન કેન્યા' નામક તેમની ચોપડી મદારી હતી અને તેનું મૂળ ઈટલીમાંથી ભાષાન્તર પણ કરેલું.

ક્યારેક તેમને માર્સાબિટથી ટપાલ મળતી તે સિવાય ભારે મુશ્કેલીઓ વચ્ચે તેમણે દક્ષિણ ઈથિયોપિયામાં છ વરસ પસાર કરેલાં. સન ૨૦૦૭ના આરંભ કાળમાં પ્રગટ થયેલા બોરાના સંસ્કૃતિ બાબતના બહોળા શબ્દકોશ, 'ધ આદા બોરાના' માટે

સિન્થિયા સાલ્વાડોરી સાથે (ડાબે) ડાયસ્પોરી લેખક મેરવિન મેશિયલ

સુધારાવધારાનું કામ કરવા તેમ જ તેનું ચિત્રાંકન કરવાનું મહા કાર્ય તેમણે આ સમયે પાર પાડેલું. તે જ સમયગાળા વેળા વળી તેમણે માર્કો બાસીકૃત મૂળ ઈટાલિયન પુસ્તક, 'ડિસિઝન્સ ઈન ધ શેડ; પોલિટિકલ એન્ડ જ્યુરિડિકલ પ્રોસેસીસ અમોન્ગ ધ ઓરમો-બોરાના'નું ભાષાન્તર જ માત્ર ન કર્યું, બલકે તેને સંપાદિત પણ કરેલું.

તેમણે કહ્યું હોત : 'ઊંટ અને બકરાઓ વચ્ચે, ઉઘાડા આકાશ તળે અને ટમટમતા તારાઓ હેઠળ, ગાયના ચામડા પર સૂતા રહેવું એ પરમસુખ હતું. વળી કંઈ કેટલાં ગાબરા લગ્ન સમારંભોમાં હાજરી આપતી વેળા, ભૂતકાળમાં દરેક વિધિને ચોક્કસાઈપૂર્વક ક્યકડે મઢવાનું રખેલું, જ્યારે આ ફેરે તો ખલીતામાંથી કેમેરા બહાર જ કાઢ્યો નહોતો, તેનો ય બડો મોટો આનંદ હતો. મારી પથારી પર હું બેઠી રહી અને ધ્યાનથી અવસર માણતી રહી, અને આગલી સાંજે બંને પક્ષની બાઈઓ વરરાજના 'કેમલ બોમા' (ઊંટને સાંચવવાનો વાડો) ખાતે ઘાસપાલાનું ઘર એકાદ કલાકની મહેનતે ઊભું કરી આખું હોય ત્યાં - કન્યા વિદાય સવારે પાંચ વાગ્યે થાય - નવવધૂને વળાવવા જાય ત્યાં લગી આખી રાત લગ્નગીતો માણતી રહી. અને પછી માર્સાબિટ ખાતે પાછી હું વળી હોત, અને ત્યાં, તે પછીના બે'ક અઠવાડિયાઓ, મને જે કંઈ નવી માહિતીવિગતો મળી હોય તેની ચકાસણી સારુ પસાર કર્યા હોત. અને ત્યાં હોવાને કારણે આનંદ માણતી રહી હોત - છો પછી તે

ગામ ગંદું હોય, ધૂળિયું હોય અને સૂકુંભઠ્ઠું હોય.'

ઊડીને આંખિ વળગે તેવી અલાયદી વેપભૂષા અને જોડાજોડ તેમની આર્થિક પ્રતિષ્ઠાને કારણે કેન્યાના હિંદીઓ હર હંમેશાં કેન્યામાં ભારે દોષીતી લઘુમતી રહેવા પામી છે. સન ૧૯૮૦ના અરસામાં, સિન્થિયાનું લક્ષ કેન્યાના હિંદીઓ પ્રતિ ખેંચાયું. તે અખંડ નક્કર સ્વરૂપનું જૂથ હતું જ નહીં, અને તેમ છતાં, તેમના ઈતિહાસ કેન્દ્રમાં રાખીને તેમ જ તેમની સંસ્કૃતિને લક્ષમાં રાખી અત્યારપૂર્વે બહુ જ થોડું લખાયું હતું. અને તેમણે 'શ્રુ ઓપન ડોર્સ, અ વ્યુ ઓવ્ એશિયન કલચર્સ ઈન કેન્યા' નામક એક સમગ્ર વિષયને આવરી લેતો વિશ્વકોશ સમો ગ્રંથ આપ્યો. આ મહાકાવ્ય યોજના હતી, જેમાં વિધવિધ જૂથોના વિવિધ ધાર્મિક તથા સાંસ્કૃતિક અંગભૂતોને પૂર્વભૂમિકા સાથે સમાવી લેવામાં આવ્યાં છે. ઈતિહાસને અંકિત કરવા તેમણે કેન્યા ભરનો પ્રવાસ આદરેલો. ખુદ હિંદીઓએ કહેલી વાતોને તેમણે વિગતે નોંધી છે અને કોમને જે રીતે પોતાનો ઈતિહાસ સમજાયો છે તે રીતે તેની નોંધ આધારિત, તેમણે, ત્રણ ભાગમાં 'વી કેમ ઈન ડાઉસ' ગ્રંથની રચના કરેલી. તદુપરાંત, પારસી અને વોહરા કોમના બે ગુજરાતી રોજમેળ આધારિત 'ટૂ ઈન્ડિયન ટ્રાવેલર્સ ઈન ઈસ્ટ આફ્રિકા ૧૯૦૨-૧૯૦૫' જેવું ભાતીગળ પુસ્તક તેમણે આપ્યું છે. આની બરોબરી કરી શકે તેવું અગત્યનું કામ તો તેમણે એ ય કરેલું, આપણામાંના અનેકોને તેમણે આપણા ઈતિહાસ તેમ જ આપણી વાતોને આધારે લખાણ કરવા પ્રોત્સાહિત કરેલાં. ગઈ સાલના ઉત્તરાર્ધમાં, શૈલા મૌલાદાદના સાથમાં રહીને કેન્યામાંના પંજબી મુસ્લિમોના ઈતિહાસને આવરતું એક પુસ્તક, 'સેટલર્સ ઈન અ ફોરિન લેન્ડ' સંપાદિત કરી આપેલું. 'વી કેમ ઈન ડાઉસ'ની પરંપરામાં બેસે તેવું આ પુસ્તક બન્યું છે.

'દિવાળીની શુભ કામનાઓ માટે આભાર,' તે વળી લખતાં, "પરંતુ ખેદજનક તો એ છે કે મેં હજુ મીણવાટ પ્રગટાવી પણ નથી. હા હું તમારી સાથે સહમત થાઉં છું કે આપણે જે સાંસ્કૃતિક પોત વચ્ચે ઓતપ્રોત બનતા ન હોઈએ તો એકલા એકલા અવસરની ઉજવણી કરવાની આવે ત્યારે તે ફીક્કી લાગે છે. વરસો સુધી હિંદી સંસ્કૃતિ સાથે હું ઘનિષ્ટપણે ઓતપ્રોત રહી હોવાથી આ અને આવા બધા અવસરોનું મને ભારે મહત્ત્વ રહ્યું છે. અને મને તેની ખોટ સાલે જ છે. ધર્મશાસ્ત્ર માટે ઊંડે ઊંડે ઘર કરી ગયેલો મને આણગમો રહ્યા કર્યો છે, (આ જબર વિરોધાભાસ છે, કેમ કે 'ધર્મ' શું છે તેની કેવી રીતે કોઈને સમજાણ આવે?) પરંતુ ક્રિયાકાંડ કે કર્મકાંડ માટે મને સદા ય રુચિ રહેવા પામી છે.'

કોઈ એક ધર્મ - હિન્દુ, યહૂદી, ઈસાઈ અથવા મુસ્લિમ - માટે તેમને વફાદારી નહોતી અને તેમ છતાં શીખ ગુરુદ્વારામાં તેમને કલાકો બેઠેલાં અમે ભાળ્યાં છે. ભાષા સમજાતી પણ ન હોય, તેમ છતાં, ધ્યાનપૂર્વક ગુરુવાણીનું તે

નિવેદન

નીરા કપૂર દીધા આ લેખને, અહીં ઊતારતો હતો, તે વેળા, નાયરોબીથી મિત્ર ઝરીના પટેલે જાણ કરી કે, સિન્થિયા સાલ્વાડોરીના પાર્થિવ દેહને, લામૂ જ પાતે, આશરે વીસેક મિત્રોની હાજરીમાં, ૨૯મી જૂન, જોની વેઈટના બગીચા મધ્યે જ ટાઢો પાડવામાં આવ્યો છે. આ સ્થળની ગરિમા સાંચવવા, જોની નજીકમાં, વળી, એક 'લાંગે લાંગે' વૃક્ષનું રોપણ કરવા ધારે છે. આમીન !

દરમિયાન, પત્રાલાલ પટેલની જન્મ-શતાબ્દીનું ય આ વર્ષ છે. યાદ આવે છે તેમની શિષ્ટ કૃતિ 'મળેલાં જીવ' અને તેને આધારિત પેલું અદ્ભુત બોલપટ - 'મળેલાં જીવ' ? અવિનાશ વ્યાસે ગીતસંગીત આપ્યું છે. તેમાંનું મત્રા ડેના કંઠે ગવાયું એક ગીત, આજે ય, તે દહાડાથી, મનમાં ચકરાવા લીધા કરે છે :

ચરર ચરર મારું ચકડોળ ચાલે, ચકડ ચું...ચીં...ચીં...ચાલે

અધર - પધર, હવામાં સધર એનો હીંચકો હાલે

ચકડોળ ચડે ઊંચિ-નીચે, એવું જીવતર ચડતું પડતું

ઘડીમાં ઉપર, ઘડીમાં નીચે, ભાગ્ય સોનું એવું ફરતું !

અમારું ય કંઈક આવું, વાયકદોસ્ત ! જુઓ ભારતયાત્રા કરીને આવ્યા કેડે, ગયા માર્યથી જ સતત, અધર પધર હીંચકો હાલતો અનુભવીએ છીએ. નવા રહેણાકની શોધખોળ, અને તે પછી, તેને સારુ કરવા પડતાં સરકારી, કાનૂની વિધિવિધાન તથા આ કે તે આનુષંગિક બાબતો. કદાચ, હવે બોગદાંને છેડે, આખરે, પ્રકાશ દેખાવો આરંભાયો છે ખરો !

બીજી પા, વાનપ્રસ્થ વયના કોચડાઓ અને જીવન વાટિકાની વીથિકામાં અટવાઈ ગયાંની પરિસ્થિતિનો ય સામનો કરવાનો જોડાજોડ આવ્યો.

પરિણામે, ઘણું ઘણું ધાર્યું કરી શકાયું જ નથી. માર્યથી સેંકડો વીજળિક સંદેશાવ્યવહાર પર અપૂરતું ધ્યાન અપાયું છે. પત્રોના ઉત્તરો આપવામાં ભારે ઢીલ પેદા થઈ છે. ટેલિફોન પર ય લક્ષમણરેખા બાંધતો રહ્યો.

આથી, અનેકોને મૂંઝારો ઊભો થયો હોય અને ક્યાંક અકળામણ પેદા થઈ પણ હોય. સમજવાની એક વિનવણી કરું, દોસ્ત; અને મોટા મને ક્ષમાદૃષ્ટે જોવા અરજ પણ કરું.

... તો, દોસ્ત, આવજો અને કાળજી સંભાળ લેજો.

- વિપુલ કલ્યાણી

રસપાન કરતાં રહ્યાં હોય. કે પછી કોઈ એક વૃક્ષ નીચે સૂકી વિધિવિધાનમાં ય ભાગ લેતાં જીવાનાં સાંપડે. તો વળી, અલેખોના સંત સિમીઅન વિશે, કોઈ પણ જાતની પૂર્વ તૈયારી વગર, લાંબું શીઘ્ર ભાષણ આપતાં ય જોવાં મળે.

અડિસ અબાબા પાતેના તેમના પ્રકાશકે સિન્થિયાને ઈથિયોપિયામાંના સૂફીઓ અંગે એક પુસ્તક આપવા સમજાવેલાં. આ બાબતની વિગતમાહિતીઓ એકઠી કરવા માટે તેમ જ તેનું સંપાદનકામ કરવાને સારુ તેમણે વરસો ગાળ્યાં હતાં; આજ દિવસ સુધી આ હસ્તપ્રત છપાયા વિનાની જેમની તેમ પડી રહી છે. 'ઈથિયોપિયાના સૂફીઓ અંગે લખવાને કારણે હું નિસ્ચય બની બેઠી હોઉં તેમ મને લાગ્યા કરે છે,' તેમ સિન્થિયાએ લખેલું. 'હું દિલગીર છું કે મારા પિતા 'ફરગોટન પિપલ રિવિઝીટેડ' તથા 'માજી' નામે મારી ચોપડીઓ જોવાને હયાત રહ્યા નહીં. 'માજી' તો તેમને જ અર્પણ કરવામાં આવી છે. પરંતુ તેને મેં ઐતિહાસિક પરિમાણ આપ્યું છે તથા તેમાં સૂફીઓને સારુ રાજકીય દૃષ્ટિ ઊભી થવા દીધી છે. વળી, 'મિલિટન્ટ સૂફી મૂવમેન્ટ્સ ઈન આફ્રિકા' નામે એક પરિશિષ્ટ પણ તેમાં જોડેલું છે. તેમાં સોક્રોતોના દાન ફોડિયો, અલ્જિરિયામાંનાં અબ્દેલ કાદર, સુદાન માંહેનાં મહાડીઓ, સિરેનેશિયામાં પથરાયા સેનુસ્સીસો તેમ જ સોમાલિયાનાં આહલુ વાલ સુન્નાનો આમાં સમાવેશ કર્યો છે ! છેવટે, વરસો લગી, બીજાં બધાં લોકોની વારતાઓ અને વિગતોનાં પુસ્તકો કર્યા પછી, મેં મારા વિશે ય એક પુસ્તક કર્યું છે - 'એન્ટી-ફાસીસ્ટ્સ ઓન ધ ઈક્વેટર'. "ઓલ્ડ આફ્રિકા મેગેઝિન"ના એકાદ અંકમાં આ લખાણ પ્રગટ કરાયું હતું.' લાંબા અરસા સુધીનો સમય તેમ જ તંતોતંતની વિગતમાહિતીઓ ઓરાવાને કારણે તૈયાર કરેલાં સર્જનકામમાં તેમની પૂર્વ

મંજૂરી વગર જે કોઈ સંપાદક નાના અમથા સુધારા વધારા ય કરે તો તે સહજપણે છેડાઈ પડતાં. 'ગિલમ્પસીસ ઓવ્ ધ જ્યૂસ ઈન કેન્યા' પુસ્તક પ્રગટ થયું ત્યારે તે પોતાનું જ સર્જન છે તેમ સ્વીકારવાથી ય તે દૂર રહ્યાં. પોતાના એક મિત્રએ તેનાં ઘાટ ઘડામણ બદલી કાઢેલાં, તેવો તેમણે આરોપ કરેલો. આવું આવું છતાં, તેમણે કોઈ પણ જાતની શારીરિક તાણ અથવા વેદનાને વાચ્યા આપવા દીધેલી નહીં. આનો સામનો કરવા ક્વચિત તેમણે બેંક પેગ વ્હીસકીના લઈ, પેઈન કિલરનો આધાર લઈ અને ગરમ પાણીએ સ્નાન કરીને સહારો લીધો હોય તેમ પણ બને. બહુ જ જૂજ સાધનસાગ્રીઓ વચ્ચે તેમણે જીવન વ્યતિત કરેલું, તેમના વસવાટના સ્થાને રાચરચીલું ય ભાગ્યે જોવા પામીએ; જાણે કે તે કોઈ ઋષિ આત્મા ન હોય.

પોતાની કેડમાં સંધિવા થવાને લીધે, મોટે ભાગે, સિન્થિયા પોતાના નિવાસસ્થાનથી બહાર ભાગ્યે જ નીકળતાં. અને તે નિતંબ બદલવાના ઓપરેશનથી દૂર જ રહ્યાં. તેમણે પોતાની હરફર ઓછી કરી કાઢી હતી. પરંતુ તે

સંબંધો ઓછા કરવામાં ક્યારેય પડ્યા નહોતાં. વાદસંવાદથી તે સતત ભર્યા જ રહ્યાં. કેન્યામાં લામૂ વિશેની બાબતો હોય, કે પછી, જગત ભરની બીજીત્રીજી રસની વાતચીત હોય અથવા ‘એન.એફ.ડી.’ વિસ્તારોમાં ભૂરજી તથા બોરાના જાતિઓ વચ્ચેની મુશ્કેલીઓ હોય તેમ જ તેના ઉકેલ માટે સરકાર ક્યાં ક્યાં ટૂંકી પડે છે તેની વિગતો ય તેમાં સામેલ હોય. એક ક્ષણ તેમણે મારણેલાં વાટા જાતિનાં લોકનૃત્યો માટે તે આનંદવિભોર બન્યાં હોય. બીજી ક્ષણે, માંડા ટાપુને, શેવા તેમ જ કિપુન્ગાની વિસ્તારોને રજાદોડી પોતાના તરણલોજેમાં, ઘરોમાં અને હોટેલોમાં તાજું મીઠું પાણી વાળી લેતાં અને સામી બાજુએ ગરીબ જનતા માટે ક્યું ય કાંઈ નહીં કરતા વિકાસકર્તાઓ (ડેવલપર્સ) તેમ જ વિમાને ચડીને ધસી આવતી પૈસાપાત્ર ટોળકીને તે ભાંડતાં જ રહેતાં હોય. તેમને અસાધારણ યાદશક્તિ હતી, અને તેની જોડાજોડ, બીજા લોકોની એવી જ કક્ષાની ઊંડી તેમ જ અસાધારણ યાદશક્તિ હોય તો તેને માટે તેમને પૂરો આદર રહેતો.

તેમણે ક્યારેય મકાન ખરીદ્યું નહોતું. પરંતુ તેમની કને, શક્યતા અનુસાર, ચોક્કસપણે, ઘોડાઓ અને બિલાડીઓ રહેતાં. પોતાને જગ્યા ન હોય તો તે વિવિધ ભેરુબંધો અને મિત્રોને ત્યાં રાખતાં. તેમને પ્રાણીજગત માટે ભરપૂર પ્રેમ હતો. જીવનના બહુ આરંભ કાળે તે શાકાહારી બનેલાં. તે જણાવે છે તેમ, ‘એક સમયે મારા પિતા ખેતર પરના એક ખેડૂત પરિવારને ભોજન માટે નિમંત્રી રહ્યા હતા. પિતાએ ભોજન રાંધવા માટેના વિવિધ પ્રકારના મિશ્રણ ઘટક દૃષ્યો આપ્યા; તે કુટુંબ ખુદ રસોઈ રાંધવાનું હતું. મરઘીનું માંસ (ચિકન) સાથે લઈ આવવાનું અમે તેમને સ્વાભાવિક કહી શક્યા નહીં, તેથી મારે મારી જિંદગીમાં પહેલી વાર, મરઘીને વધેરવાના વાડામાં જવાનું આવ્યું. મને ભારે કમકમાટી ઉપજી અને ત્યાં ને ત્યાં તત્કાળ હું શાકાહારી બની. મારાં માતા સાથે મારે બેંક વખત આને સારું ઝઘડા પણ થયેલા, ‘ના, મમ્મી, ના, પિત્રાઈ બહેન જેઈનનાં બાળકો માટે ય હેમ્બરગર સુધ્ધાં નહીં રાંધવાનું!’ અને પછી તેમણે તેનો સ્વીકાર પણ કરેલો. ને તે પછી, સૌ કોઈ બરાબર ખુશીઆનંદમાં રહ્યાં.’

જ્યારે ઉત્તરમાંથી કે ઈથિયોપિયાથી પાછા ફરતાં તે નાયરોબીમાં હોય, તો તે મિત્રો સાથે રહેતાં. બહુ મોડે મોડે, નેવું વરસનાં જન હેમસિંગનાં ફળિયામાં એકલ પડે રહેતાં. આ લેખિકાએ પણ આરંભ સમયે, વીસ જેવડી ચોપડીઓ લખેલી. તેને એક જ શયનખંડ હતો અને રસોડાની કોઈ સોઈ હતી નહીં. પરિણામે, તેમને ગરમ ગરમ રસોઈથી વંચિત રહેવાનું બનતું. તે કહેતાં, ‘મને જાનને ત્યાં ફાવે છે. તે ખરેખર સગવડિયું છે. અને કેટકેટલી બિલાડીઓ ય છે. જેકારાન્ડાનાં પુષ્પોથી આરંભાદિત મારી બારીની બહાર મારી સુઝૂકી મૂકી હોય. જ્યારે જ્યારે તે ચલાવીને આવતી હોઈ છે ત્યારે એન્જન તો હુંફાળું જ હોય, ત્યારે ત્યારે એક કે બીજી બિલાડીએ તેના બોનેટ પરે આસન જમાવી જ લીધું હોય. હવે હું મારી બારીની તદ્દન બહાર બરાબર મારી સુઝૂકી મૂકતી રહું છું, તેથી મને સધિયારો લાગ્યા કરે છે. જાનની છ બિલાડીઓમાંથી એક, લાલાશ પડતા પીળા રંગની ઓરલાન્ડો નરસલની બિલાડી તેની બોનેટ પરે જ આસન જમાવી દે છે, ... સરિત સેન્ટરની બરાબર પાછળ, નાની સરખી વનરાજી વચ્ચે, એક છૂટાં છવાયાં મહેમાન કક્ષના મારા નવાસવા કાતરિયામાં હું હોઈ તે વેળા પછી તે મને જોયા કરતી રહે. આ જગ્યા ખૂબ અનુકૂળ છે, પણ તે છે ભારે બંધિયાર. હા, જાનની મહેમાનગતિની હું ખૂબ ખૂબ તારીફ કરું છું, અને મને જાણ છે કે મારાં ત્યાં જવાથી તે રાજીપો અનુભવે છે, તેમ છતાં, હું એવી આશા સેવતી રહું છું કે આથી વધુ સુગમ કોઈક બીજી સગવડ મળી જાય તો બહુ સારું. પરંતુ તેની ઝાઝી ચિંતા મારે કરવી ન જોઈએ કેમ કે ટૂંકમાં હું લામૂ પરત ફરવાની જ છું.’

સિન્થિયાના આખરી બે વર્ષ તેમના એક મિત્ર, જન્મે અમેરિકી અને કેન્યાના જાણીતા કળાકાર, જોની વેઈટના આવાસમાં આવ્યા મહેમાન કક્ષમાં જ વીતેલાં. ‘લામૂ સ્કેપબૂક, સ્ટોરીસ ઓફ લામૂ’ પર તે બંનેએ કામ કરવાનું રાખેલું. આ પુસ્તકમાંનું લખાણ સિન્થિયાએ તૈયાર કરેલું અને તેમાંનાં રેખાચિત્રો જોનીએ દોરેલાં. આ પુસ્તક પ્રકાશનની રાહ જોઈને બેઠું છે, તેને સારું કોઈક અનુદાન મેળવવાનું બાકી રહ્યું છે.

મોશી તથા મબાવા નામની બિલાડીઓથી ઘેરાઈને, લામૂમાં બેઠાં બેઠાં સિન્થિયાએ તેના બહોળા ચાહકો તથા મિત્રો સાથે સંબંધ જાળવી રાખેલો. તે વચ્ચે તેમનું લખવાનું સ્પષ્ટ ચાલું જ રહ્યું અને પ્રકાશનની જોગવાઈ થતાં તેને પ્રગટ પણ તે કરતાં રહ્યાં. લાગણીસભર તેમણે તેમની બિલાડી અંગે બોલવાનું રાખેલું - જાણે કે તે જ તેમના આવાસનો આત્મા ન હોય. અને જ્યારે પડોશીઓએ તેમને ઝેર પાઈ દીધેલું હોવાને કારણે, તેમનું અવસાન થયું, ત્યારે તે ભારે ભાંગી પડ્યાં હતાં. આટલું ઓછું હોય તેમ તેમના ઈથિયોપિયા માંહેના પ્રકાશક જેડે કોઈ પ્રકારનો પત્ર-સંદેશા વ્યવહાર આદિકાળથી હતો નહીં તેથી પણ તે સાખત ધૂંધવાયેલાં રહેતાં. વળી, તેમનાં પુસ્તકોની છપાઈ માટે અનુદાનની શોધમાં સતત રહેવાનું બનતું તે પણ ઉમેરણમાં કારણ હોય; પણ તેમના પિતાએ જે રીતે પોતાની જિંદગી ટૂંકાવી કાઢેલી તેમ, સિન્થિયાએ પોતાની જીવનલીલા સંકેલી લેવાનો વિચાર કરી લીધેલો. ‘મારા પિતા માટે મને સતત આદર રહ્યો છે, પરંતુ પોતાના જીવનનો અંત લાવવા તેમણે જે રીતે જિંદગી ટૂંકાવી હતી તેથી તેમના પ્રત્યેનું મારું માન ક્યાં ય વિશેષ વધી જવા પામેલું. એ ઘટના વેળા સાક્ષી ભાવે હું ત્યાં હાજર જ હતી,’ આવું આવું તેમણે એકાદા ઈ.મૈલમાં લખાણ કર્યું હતું.

તે તીક્ષ્ણ હતાં; કેટલીક વખત તે બરછટ બની ગયાં હોય કે પછી કઠોર બની બેઠાં હોય તેમ લાગે, પરંતુ સિન્થિયાની દેણગી કાળજીયુક્ત ચોક્કસ રહી અને તેમનું માનસ સુસ્પષ્ટ રહ્યું. સિન્થિયાને મળવો જોઈતો સંપૂર્ણ સ્વીકાર ક્યારે ય થયો જ નહીં. અને તેમ છતાં, વિરાસતમાં તે આપણા માટે બહુ જ સરસ સંશોધનકામવાળો તેમ જ દસ્તાવેજ કામોનો ખજાનારૂપ મૂલ્યવાન વારસો મૂકી ગયાં છે. આપણે કેન્યામાં તેમની આ ઉદારતા બાબત સદાય ઋણી રહેવાનાં જ.

(સંદર્ભાવ: <http://www.pambazuka.org/en/category/obituary/74707>; જ્યારે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાના ન્યૂ હેમ્પશરમાં વસતા બેનેગલ પરેરાના સૌજન્યથી આ ત્રણેય છબિઓ અહીં લીધી છે.)

(‘ફોમ જેલમ ટુ તાના’ જેવી સરસ મજની ચોપડી આપનાર ને કેન્યા, ભારત અને ફ્રાન્સ વચ્ચે આવનજાવન કરતાં આ લેખિકા નાયરોબીમાં જન્મેલાં અને ભારતમાં રહી ઓડિસ્સી નૃત્યકળા હાંસલ કરી, જગ વિખ્યાત નૃત્યાંગના બન્યાં છે.)

© ભાવાનુવાદ : વિપુલ કલ્યાણી

e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

સંતાન !

• અહમદ ‘ગુલ’

ત્રણ ચારેક
દિવસથી
આર્થરના ઘરનું
બંધ, બારણું
આજે
પોલીસે તોડ્યું
શબ
ફ્યુનરલ ડાયરેક્ટરને
હવાલે કર્યું
બરાબર, એક મહિના
પછી
પુત્ર, જોનાથન
આવ્યો
સોલિસીટરને
મળવા !!

છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં, આ વિષય પર મેં અનેક વખત આ પ્રકાશનમાં તથા અન્યત્ર લખ્યું છે. ટૂંકમાં આ બાબતમાં મારી ફરિયાદ આ પ્રમાણે છે - પરદેશી નામ તથા સ્થળોનાં નામના ઉચ્ચાર જે તે દેશમાં થતા ઉચ્ચાર પ્રમાણે થવા જઈએ, એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય અને આગ્રહ છે. પરંતુ પત્રકારો, તંત્રી તથા સંપાદકો, લેખકો, પત્રકારો અને સાક્ષરો તેમને જે સૂઝે તે પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરે છે અને છાપે, છપાવે છે.

આ બાબત, “મુંબઈ સમાચાર”માં દર ગુરુવારે પ્રગટ થતા ‘વર્ડનેટ’ વિભાગના સંપાદક દીપક મહેતાનું ધ્યાન દોર્યું અને તે તેમના વાંચકોને અંગ્રેજ લેખિકા Charlotte Bronte (શાર્લોટ બ્રોન્ટે)ના ખરા ઉચ્ચારની જાણ કરે, તેવી વિનંતી કરી. સાથે સાથે Audio Dictionary - બોલતી ડિક્શનરીની વેબ લીંક પણ મોકલાવી, અને ફરીથી, ખરો ઉચ્ચાર તેમના વાંચકોને જણાવે તેવી વિનંતી કરી. પણ સુધારો છાપવાને બદલે દીપકભાઈએ એક લેખ (સંદર્ભ - ‘વર્ડનેટ’, “મુંબઈ સમાચાર”, ૧૨ મે ૨૦૧૧) લખી નાખી સંતોષ માન્યો.

દાયકાઓથી, અને ઘણાના મત પ્રમાણે સદીઓથી, અમેરિકામાં વસતા મધુસૂદન કાપડિયાના પત્રથી એમ લાગે છે કે તેઓ Chicagoનો ઉચ્ચાર શિકાગોને બદલે ચિકાગો અને Chevroletનો ઉચ્ચાર શેવરોલેટને બદલે ચેવરોલેટ કરતા હશે. હવે માજી પ્રાધ્યાપક અને ‘ગુજરાતી લિટરરી એકાદમી ઓફ નોર્થ અમેરિકા’ના માજી પ્રમુખની અંગ્રેજી શબ્દોના ઉચ્ચાર વિષેની ગેરસમજ કોણ સુધારશે ? હશે, ચાલો, મધુસૂદન કાપડિયાના ઉચ્ચારો વિષેના વિચારો અને સમજ/ગેરસમજ બાજુએ મૂકી આગળ વધીએ.

અંગ્રેજી ભાષાના જાણકાર તે ભાષાની વિશિષ્ટતા કે વિચિત્રતા જાણે છે. બનાડ શો (Shaw)થી માંડી અનેક અભ્યાસીઓએ અંગ્રેજી જોડણી અને બારાખાડી સુધારવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. પણ તે વિશે લાંબા ભાષણ અને તેનાથી પણ વધુ લાંબા લેખ લખાયા સિવાય કોઈ સંતોષકારક નિવેદો કે સુધારો અમલમા આવ્યો નથી.

વારુ, દીપક મહેતાએ, પેલા લેખમાં લખેલા મુખ્ય મુદ્દા આ પ્રમાણે છે -

(૧) મેં મોકલાવેલી વેબ લીંક પર, ‘બોલતી ડિક્શનરી’ (Audio Dictionaries) પર, શાર્લોટ બ્રોન્ટેના છ ઉચ્ચાર દીપકભાઈએ સાંભળ્યા અને તેમાંની એક બોલતી ડિક્શનરીમાં, યુનાઈટેડ કિંગડમના પુરુષે જે ઉચ્ચાર કર્યો છે તે લગભગ ચાર્લોટ બ્રોન્ટી છે, તેવું દીપકભાઈને સંભળાયું ! પણ બાકીના પાંચ ઉચ્ચારોનું શું ? તે બાબત દીપકભાઈ મૌન સેવે છે. અને લગભગ એટલે, નિશ્ચિત તો નહીં જ ...

બીજી એક નાની વાત - આ બાબત મેં લખેલો પત્ર દીપકભાઈએ ‘વર્ડનેટ’મા છાપ્યો નહીં

પણ તેમના ઉપર જણાવેલા લેખ સાથે સંમત થતો અમેરિકા નિવાસી પ્રાધ્યાપક મધુસૂદન કાપડિયાનો પત્ર બીજી જૂન ૨૦૧૧ના ‘વર્ડનેટ’માં, હોંશે હોંશે, દીપકભાઈએ છાપ્યો. આપણે આગળ જોયું તેમ, મધુસૂદનભાઈ ‘ગુજરાતી લિટરરી એકાદમી ઓફ નોર્થ અમેરિકા’ના માજી પ્રમુખ અને એક જમાનાના ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક છે. તેમની વાક્યટા સુરેશભાઈ દલાલની સામે ટક્કર લે, તેવી કહી શકાય.

હવે મધુસૂદનભાઈ દીપકભાઈના ઉચ્ચાર વિષેના લૂલા બચાવથી શા માટે પ્રભાવિત થયા, તે

હરીશ ત્રિવેદી

મધુસૂદનભાઈ જ જાણે હશે ! ના, ના, આ લખું છું, ત્યારે જ સમાચાર મળ્યા કે મધુસૂદનભાઈના એક નવા પુસ્તકની વિવેચના દીપકભાઈએ લખી, મધુસૂદનભાઈને કારણે જે હોય તે ... ચાલો, આગળ ચાલીએ ...

દીપકભાઈ લખે છે કે ભાષાના ઉચ્ચારો બીજી ભાષાની લિપિમાં લખવાનું થાય, ત્યારે મુશ્કેલી ઊભી થાય છે ... પછી મૂળ પ્રશ્ન બાજુએ રાખી, દીપકભાઈએ ગુજરાતી તથા મરાઠી ભાષાના ‘ચ’ અક્ષર વચ્ચેનો ઉચ્ચાર ભેદ સમજાવ્યો અને ભારતની જુદી જુદી ભાષા વચ્ચેના ઉચ્ચાર ભેદની અને દરેક ભાષા સમૂહના કેટલાક આગવા ઉચ્ચારણો હોય છે, તે બીજી ભાષામાં કે તેની લિપિમાં સહેલાઈથી ગોઠવી શકાતા નથી, વગેરે જણાવ્યું ...

(૨) ગુજરાતી, મરાઠી, દેવનાગરીને ફોનેટિક લિપિ છે, એમ દીપકભાઈ મહેતા માને છે; તે ભૂલ ભરેલું વિધાન અને તદ્દન સમજ વગરનો આલાપ છે.

દરેક ભાષાના ઉચ્ચારનું શાસ્ત્ર, ઉચ્ચાર શાસ્ત્ર તે ફોનેટિક્સ, phonetics. ફોનેટિક્સ - ઉચ્ચાર શાસ્ત્રને લિપિ સાથે કોઈ પણ સંબંધ નથી. Phonetics ગ્રીક ભાષામાંથી ઊતરી આવેલો શબ્દ છે અને phonetics એ ભાષાશાસ્ત્રનો એક વિભાગ છે. માનવ વાચાના અવાજ - sound - ના અભ્યાસને study of phonetics કહેવાય છે. આ એક બહુ જ સાદી અને સહેલી વ્યાખ્યા છે. બોલનાર વ્યક્તિની વાચાનો ‘અવાજ’ સાંભળનારને કેવી રીતે પહોંચે છે અને સાંભળનાર તે કેવી રીતે અનુભવે અથવા સમજે છે, તે વિષયનો અભ્યાસ તેને ફોનેટિક્સ, phonetics કહેવામાં આવે છે.

ઉચ્ચાર શાસ્ત્રનો સૌ પ્રથમ અભ્યાસ, લગભગ ૨,૫૦૦ વર્ષ પહેલાં, ભાષાશાસ્ત્રી અને

વૈયાકરણી પાણિનિએ કર્યો હોય, તેમ ભાષા શાસ્ત્રીઓ માને છે. મોટા ભાગની ‘ઈન્ડિક’ એટલે ભારતમાંથી ઉદ્ભવેલી અથવા ભારતની ભાષાની અસરથી ‘જન્મેલી’ ભાષાઓમાં પાણિનિના સ્વર અને વ્યંજનના વિભાગીકરણની અસર આજે પણ જોવા મળે છે, એમ ઘણા ભાષાશાસ્ત્રીઓ માને છે. ગ્રીક લોકોએ phonetic alphabet - ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખાય તેવી બારાખાડી યોજી; અને આજના જમાનાને ઉપયોગી ફોનેટિક બારાખાડી -phonetic alphabet એલેક્ઝાંડર મેલવિલે તેના Visible Speech (1867) પુસ્તકમાં આલેખી અને માનવ ભાષાના અવાજ/ઉચ્ચારને આલેખવા અક્ષર સંજ્ઞાઓ યોજી. આ સંજ્ઞાનો ઉપયોગ મોટે ભાગે દુનિયાની દરેક ભાષાના શબ્દકોષોમાં વપરાય છે.

વેદકાળમાં જ્યારે જ્ઞાન પ્રસારણ વાચિક પ્રણાલિકા, યાદ શક્તિ અને શ્રવણ શક્તિ - શ્રુતિ અને સ્મૃતિ - પ્રમાણે થતું હતું, ત્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારની ખાસ આવશ્યકતા હતી. આ કારણે જ વેદની થોડા ફૂલાવ્યા છે. અહો રુપમ્, અહો ધ્વનિ ... કારણે જે હોય તે ...

ભારતમાં સામવેદ ગાઈ શકે તેવા આજે લગભગ પાંચસો શાસ્ત્રીઓ છે. કેટલાક દાયકાઓ પહેલાં, ભારત સરકારે આ સામવેદ ગાતા પંડિતોને મોટી સંખ્યામાં આમંત્રી સામવેદ ગાનનો કાર્યક્રમ યોજ્યો હતો. તે પ્રસંગનું ધ્વનિમુદ્રણ પણ થયું હતું, અને આજે પણ ચેન્નાઈ અને જાપાનમાં, હા, જાપાનમાં, સામવેદ ગાન વિશે સંશોધન થાય છે અને સામવેદ ગાનની ત્યાની સંસ્થાઓએ બનાવેલી સી.ડી. પણ વેચાય છે. લગભગ ૨,૫૦૦ કે ૩,૦૦૦ વર્ષ પહેલાં, આપણા ઋષિ-મુનિઓ સામવેદ કેવી રીતે ગાતા હશે તે સાંભળી, આજે રોમાંચની લાગણી થાય છે, મગજમાં ગલગલિયાં થાય છે. અક્ષર સંજ્ઞા અને સાચા ઉચ્ચાર સિવાય આ શક્ય ન જ બન્યું હોત.

એક પાદ નોંધ :

સંસ્કૃત ભાષામાં લખવાની શરૂઆત થઈ, ત્યારે વેદની નકલ કરનારાઓએ પાણિનિના આદેશ પ્રમાણે ઉચ્ચાર સંજ્ઞાઓ અનુસાર લખવાનું શરૂ કર્યું. મેક્સમ્યુલરે કરેલું ઋગ્વેદનું અંગ્રેજી ભાષાંતર, સન ૧૮૪૮માં, ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસમાં છપાયું. તે વખતે સંસ્કૃત કે દેવનાગરીના અક્ષરોના બીબાં ઓક્સફર્ડ પ્રેસે ખાસ તૈયાર કરાવ્યા અને મેક્સમ્યુલરે પોતાનું નામ ઋગ્વેદનાં તે ભાષાંતરમાં સંસ્કૃતમાં મોક્ષમ્યુલર છપાવ્યું !

ઈ.સ. ૧૮૮૬માં, જગતની સૌથી જૂની અને સન્માનિત ‘ઈન્ટરનેશનલ ફોનેટિક એસોસિયેશન’ અથવા IPA - સંસ્થાની પેરિસ, ફ્રાન્સમાં સ્થાપના થઈ. ભાષાશાસ્ત્રીઓ અને

એપ્રિલ ૨૮ના 'વર્ડનેટ'માં, 'સ્ટેમ્પ ઓફ લેટર્સ'ના લખાણમાં, પ્રખ્યાત બ્રિટિશ લેખિકાનું નામ ચાર્લોટ બ્રોન્ટી એમ છાપ્યું હતું. એકબે દિવસમાં 'વર્ડનેટ'ના એક નિયમિત વાચક હરીશ ત્રિવેદીનો ડેટન, ઓહાઇયો, યુ.એસ.એ.થી ઈ-મેલ આવ્યો. તેમાં લખેલું : "અંગ્રેજ લેખિકાનું નામ ચાર્લોટ બ્રોન્ટી છપાયું છે. ખરો ઉચ્ચાર શાર્વટ બ્રોન્ટી છે. અમેરિકામાં ઉચ્ચાર બ્રોન્ટે થાય છે અને તે ઉચ્ચાર પણ માન્ય ગણાય છે."

હરીશભાઈનો ઈ-મેલ એક મહત્વના મુદ્દા તરફ દોરી જાય છે : અન્ય ભાષાના નામ/શબ્દ ગુજરાતી લિપિમાં કઈ રીતે લખવાં જોઈએ ? આ અંગે કેટલીક પાયાની વાત. દરેક લિપિ સાધારણ રીતે તેની ભાષાનાં ઉચ્ચારણો આવેખવા માટે પર્યાપ્ત હોય છે, ખાસ કરીને ગુજરાતી, મરાઠી, દેવનાગરી જેવી ફોનેટિક લિપિ. પણ જ્યારે એક ભાષાના ઉચ્ચારો બીજી ભાષાની લિપિમાં લખવાનું થાય, ત્યારે મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. આ પ્રશ્ન માત્ર અંગ્રેજી-ગુજરાતી વચ્ચે જ ઊભો થાય છે એવું નથી. મરાઠી-ગુજરાતી જેવી પડોશી ભાષાઓ વચ્ચે પણ થાય છે. જેમ કે મરાઠી અને ગુજરાતીમાં થતું 'ચ'નું ઉચ્ચારણ સમાન નથી, જુદું પડે છે. પણ મરાઠી નામમાં/શબ્દમાંનો 'ચ' પણ આપણે દર્શાવીએ છીએ અને બોલીએ પણ છીએ ગુજરાતીના 'ચ' દ્વારા અને તેની જેમ. દરેક ભાષાભાષી સમૂહનાં કેટલાંક આગવાં ઉચ્ચારણો હોય છે જે બીજી ભાષામાં કે તેની લિપિમાં સહેલાઈથી ગોઠવી શકાતાં નથી.

વર્ષો પહેલાંની એક વાત યાદ આવે છે. જાણીતા પંજાબી લેખક અને અભિનેતા બલરાજ સાહનીને ત્યારે લગભગ રોજ મળવાનું થતું. એક દિવસ તેમણે કહ્યું કે કાલે મારો ભાઈ ભિષમ આવવાનો છે. બીજી દિવસ તેમને સહજ પૂછ્યું : ભીષમજી આ ગયે ? તરત ખડખડાટ હાસ્ય. પછી ભાઈને બૂમ પાડીને ઉચ્ચારશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ માટે આ એક માત્ર આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે. આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ ઉચ્ચાર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી, વિશ્વની શિક્ષણ સંસ્થાઓને વિશ્વની દરેક ભાષા સારું ઉચ્ચારના ધોરણ અને અક્ષર સંજ્ઞાઓનો પ્રચાર કરવાનો છે. આ ઉદ્દેશને અમલમાં મદદરૂપ 'ઈન્ટરનેશનલ ફોનેટિક આલ્ફાબેટ' - સાચા ઉચ્ચાર માટે આંતરરાષ્ટ્રીય અક્ષર ઉચ્ચારની એક બારાખડી યોજી.

આઈ.પી.એ., સન ૧૮૮૬થી, વર્ષમાં ત્રણ વખત, 'જર્નલ ઓફ ઈન્ટરનેશનલ ફોનેટિક એસોસિયેશન' નામના પાક્ષીકનું પ્રકાશન કરતી રહી છે. આ સામયિકમાં ઉચ્ચાર વિષે અભ્યાસપૂર્ણ સંશોધન લેખો છપાય છે. ૨૦૦૦ની સાલથી કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટી પ્રેસ આ સામયિક છાપે છે. ૧૯૩૨થી દર ચાર વર્ષે આ સંસ્થાનું અધિવેશન વિશ્વના જુદા જુદા શહેરોમાં યોજાતું આવ્યું છે. આજ સુધીમાં, અમેરિકામાં આ સંસ્થાનું એક જ અધિવેશન, ૧૯૯૯માં, સાન ફ્રાન્સિસ્કોમાં યોજાયું હતું. 'ઈન્ટરનેશનલ કોંગ્રેસ ઓફ ફોનેટિક સાયન્સિસ'નું (ICPhs XVII) ૧૭મું અધિવેશન, આ વર્ષે (૨૦૧૧માં) ૧૭મીથી ૨૧મી ઓગસ્ટ દરમ્યાન હોંગકોંગમાં ભરાશે. સંસ્થાના સભ્ય બનવા માટેની વાર્ષિક સભ્ય ફી ૪૫ યૂરો છે.

નીચે જણાવેલ પુસ્તક બાબત અને સંસ્થાના ઇતિહાસ વિષેનો લેખ આ વિષયના અભ્યાસીઓને વાંચવા ગમશે -

The Handbook of the International Phonetic Association (Cambridge University Press, 1999), pp 194-197.

M K C MacMahon : 'The International Phonetic Association: the first 100 years', Journal of the International Phonetic Association, Vol 16, 1986, pp 30-38

ઈન્ટરનેશનલ ફોનેટિક એસોસિયેશન વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ : International Phonetic Association <http://www.langsci.ucl.ac.uk/ipa/index.html>

(કોપીરાઈટ ૨૦૧૧),

ડેટન, ઓહાઇયો, યુ. એસ. એ.

e.mail : harisht895@sbcglobal.net

કહે : અરે ભિષમ, દેખો, યે મહેતાસાહબ તુમે ક્યા કલ કર બુવાતે હૈ તુમ્હે 'ભીષમ' કહતે હૈ. પંજાબી બોલતાં જોડાક્ષરો બોલાતા નથી. પણ આપણે ગુજરાતીમાં લખતી વખતે ભિષમ લખવું કે ભીષમ? તેવી જ રીતે હિંદી-ઉર્દૂ અને ગુજરાતીમાં 'એ'ની માત્રાનું સ્થાન ઘણી વાર બદલાઈ જાય છે. જેમ કે 'નેહરુ' અને 'નહેરુ', 'મેહતા' અને 'મહેતા'. ગુજરાતીમાં લખતી વખતે આપણે શું લખવું? અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું નામ આપણે તેના બંગાળી ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખીએ છીએ ખરા ?

દીપક મહેતા

ઉચ્ચારોની ચોકસાઈ અંગેનો આગ્રહ આપણે ત્યાં અંગ્રેજીની બાબતમાં જોવા મળે છે. પણ જર્મન, સ્પેનિશ, ચીની, જપાની, સ્વાહિલી ભાષાનાં ઉચ્ચારણો? ઈન્ટરનેટના આ જમાનામાં અંગ્રેજ અને યુરોપિયન ભાષાઓ અંગે તો સારી સગવડ થઈ ગઈ છે. FORVO અને એની બીજી વેબસાઈટ પર તમે શબ્દોને બોલાતા સાંભળી શકો છો. જે બ્રિટિશ લેખિકાનું નામ નિમિત્ત બન્યું છે તેના નામનો છ જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ કરેલો ઉચ્ચાર અહીં સાંભળવા મળે છે. તેમાં યુનાઈટેડ કિંગડમના પુરુષે જે ઉચ્ચાર કર્યો છે તે લગભગ 'ચાર્લોટ બ્રોન્ટી' છે. લગભગ એટલા માટે કે પહેલા અક્ષરનો ઉચ્ચાર 'ચ' અને 'શ'ની વચમાંનો છે, પણ તે 'ચ' તરફ વધારે ઢળતો જણાય છે. 'ચ' અને 'શ' વચ્ચેનું ઉચ્ચારણ દર્શાવવા આપણી લિપિમાં કોઈ ચિહ્ન નથી. તો 'ચ' કે 'શ' બેમાંથી એક વાપરી શકાય. બ્રિટિશ લેખિકાની અટકનો અમેરિકામાં થતો 'બ્રોન્ટે' ઉચ્ચાર પણ માન્ય ગણાતો હોય તો એક કરતાં વધારે ઉચ્ચારો માન્ય થઈ શકે છે એ દેખીતું છે.

અંગ્રેજીના સાચાં ઉચ્ચારણો લખવા જતાં કેટલીક વાર સાથે ગુજરાતી જોડણીકોશ સાથે સંઘર્ષમાં ઊતરવું પડે છે. જેમ કે plumber શબ્દ 'પ્લમ્બર' નહીં પણ 'પ્લમ્બર' તરીકે કોશમાં સ્થાન પામ્યો છે. કદાચ આ બધા વચ્ચે વ્યવહારુ રસ્તો એ છે કે સાચા ઉચ્ચારની બને તેટલી ચકાસણી કરવી, પણ પછી સો ટકા શુદ્ધિનો આગ્રહ ન રાખવો. અંગ્રેજી અને બીજાઓ પણ રામા, કિષ્ના, યોગા જેવા ઉચ્ચારો ક્યાં નથી કરતા ? એમનું સાંભળીને આપણા લોકો ય એવા ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા છે. સાધારણ રીતે 'વર્ડનેટ'માં પરભાષાના ઉચ્ચારો અંગે હાજર સો હથિયારનો અભિગમ અપનાવાય છે. અલબત્ત, બીજાઓનો અભિગમ જુદો હોઈ શકે.

(સદ્ભાવ : 'વર્ડનેટ', "મુંબઈ સમાચાર" 12.05.2011)

e.mail : deepakbmehta@hotmail.com

What's the score?

e.mail : mahendraaruna@msn.com

અમેરિકા જનરા ભારતીયો અમેરિકામાં ભારત વિશે કે ભારતમાં અમેરિકા વિશે વાત કરે, ત્યારે તેમાં ભાગ્યે જ પ્રમાણભાન જળવાનું જોવા મળે છે. વિશ્વકીકરણના જમાનામાં આ સ્થિતિ હોય, તો ૧૯૩૦ના દાયકામાં કેવી હાલત હશે તેની કલ્પના જ કરવી રહી! પરંતુ કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીની વાત જુદી હતી.

ગુજરાતી કવિ-નાટ્યકાર અને દાંડીકૃતના સત્યાગ્રહી તરીકે પ્રતિષ્ઠિત શ્રીધરાણી ૧૯૩૪માં અમેરિકા ગયા પછી બંને સંસ્કૃતિઓનાં ઉત્તમ તત્ત્વો વિશે સમતાપૂર્વક વિચારતા - વાત કરતા રહ્યા. ભારતમાં એ કારકુનો પેદા કરતી અંગ્રેજી કેળવણીના નહીં, દક્ષિણામૂર્તિ-વિદ્યાપીઠ-શાંતિનિકેતન જેવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓના અને સવાઈ રાષ્ટ્રીય શાળાઓની ગરજ સારતી અંગ્રેજી જેલના 'વિદ્યાર્થી' રહી ચૂક્યા હતા. (આગળ જતાં અમેરિકાની કેળવણી વિશે તેમણે લખ્યું : 'અમેરિકામાં વિદ્યાર્થીને શું આવડે છે એ જાણવા માટે પરીક્ષા લેવાય છે અને ભારતમાં વિદ્યાર્થીને શું નથી આવડતું એ જાણવા માટે!')

અમેરિકામાં તેમણે પત્રકારત્વનો અભ્યાસ કર્યો અને કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાંથી પીએચ.ડી. થયા. પરંતુ પોતાનાં મૂળિયાં ચાવી ગયા વિના, અમેરિકાની ઉત્તમ બાબતોને તેમણે આત્મસાત્ કરી. તેનું પરિણામ એટલે શ્રીધરાણીનું યાદગાર પુસ્તક : 'માય ઈન્ડિયા, માય અમેરિકા' (૧૯૪૧).

સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંત વિશેના તેમના અગાઉના પુસ્તક 'વોર વિધાઉટ વાયોલન્સ' (૧૯૩૯)ની જેમ આ પુસ્તક પણ અમેરિકા અને બ્રિટન એમ બે ઠેકાણેથી પ્રકાશિત થયું, પ્રજ્ઞાચક્ષુ વાચકો માટે તેની ભ્રેઈલ આવૃત્તિ તૈયાર થઈ. અમેરિકામાં રંગભેદ સામે લડતી ખ્યાતનામ સંસ્થા 'કોંગ્રેસ ફોર રેશિયલ ઈકવાલિટી' ('કોર') માટે શ્રીધરાણીનું પુસ્તક 'સેમીઓફિશ્યલ બાઈબલ' બની ગયું હોવાનું અભ્યાસીઓએ નોંધ્યું છે.

અમેરિકામાં ભારત વિશેની છાપ ગણીગાંઠી અંગ્રેજી ફિલ્મો કે કેટલાક અંગ્રેજ-અમેરિકન લેખકોની તુકાબાજીથી ઊભી થયેલી હતી. પરંતુ શ્રીધરાણીએ લખાણ તથા પ્રવચનો દ્વારા અમેરિકાના લોકો સમક્ષ ભારતનું સાચું ચિત્ર રજૂ કર્યું. સાથોસાથ તેમણે ભારત-અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામોની સરખામણી કરી. એટલું જ નહીં, અમેરિકામાં વસનારા પહેલા ભારતીયો (શીખો) ત્યાં કેવી રીતે સ્થાયી થયા અને અમેરિકાના મુક્ત વાતાવરણમાં 'ગદ્દર પક્ષ'ની સ્થાપના દ્વારા ભારતની આઝાદીની લડાઈને કેવી રીતે પ્રોત્સાહન મળતું થયું, તેની વિગતો પણ શ્રીધરાણીએ આપી. વિશ્વયુદ્ધમાં અમેરિકા બ્રિટનનું સાથી રાષ્ટ્ર બન્યા પછી ભારતીય ક્રાંતિકારીઓ પર ઉતરેલી તવાઈ વિશે પણ તેમણે લખ્યું અને ભારતમાં ગાંધીજીના સત્યાગ્રહની બોલબાલા પછી અમેરિકાના ક્રાંતિકારી ભારતીયોની

દયનીય હાલત પણ પૂરા આદર સાથે નોંધી. ભારતની આઝાદીની લડાઈમાં વિદેશ વસતા ક્રાંતિકારીઓનો ક્યારેક સગવડિયો અને ખપજોગો ઉલ્લેખ થાય છે, પણ તેમાં અમેરિકા તરફથી મળેલા અને પાછા ખેંચાયેલા ટેકાનો ખાસ ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી. એ દૃષ્ટિએ શ્રીધરાણીનું પુસ્તક ભારતના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના અને ભારત-અમેરિકા સંબંધના ઓછા જાણીતા ખૂણા પર પ્રકાશ પાડે છે.

અમેરિકા જતાં પહેલાં કિશોરાવસ્થામાં કુંવારા રહેવા માટે કરવો પડેલો સંઘર્ષ અને 'મારે સારા હિંદુ બનવું હતું, પણ ઈસવી સન પૂર્વે ૧૯૨૫ના હિંદુ નહીં, ઈસવી સન ૧૯૨૫ના હિંદુ!' એવું વિધાન શ્રીધરાણીની વૈચારિક સ્પષ્ટતાનો ખ્યાલ આપે છે. રાષ્ટ્રવાદી સંસ્કારોને કારણે તે ગાંધીજીના ભક્ત બન્યા હતા અને તેમનો એ ભાવ છેક લગી ટકી રહ્યો. પણ ગાંધીજીની ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયા પછી 'વર્ગોમાં મજા આવતી ન હતી. તે નીરસ અને અકારણ ગંભીર લાગતા હતા' અને 'ભણેલા યુવાનોમાં ફક્ત રોમાંચ ખાતર સત્યાગ્રહમાં જોડાનારાનું પ્રમાણ મોટું હતું' એવી ટીપ્પણી તે કરી શક્યા હતા.

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

ગાંધીજી પ્રત્યેનો તેમનો અલોભાવ 'માય ઈન્ડિયા, માય અમેરિકા'માં તેમણે પૂરા સદ્ભાવથી કરેલા ડો.આંબેડકરના ચરિત્રચિત્રણમાં જોઈ શકાય છે. તેમણે ગાંધી-આંબેડકર સંઘર્ષ વિશે કે આંબેડકરના ગાંધી વિશેના અભિપ્રાયો વિશે ઉલ્લેખ સુદ્ધાં કર્યા વિના, ચોટડુક શબ્દોમાં પ્રશંસાના ભાવ સાથે લખ્યું છે, 'આંબેડકર અને તેમના સાથીદારો અત્યાચારીઓને માયાળુ થવાની તક આપ્યા વિના પોતાની બેડીઓ ભાંગવા નીકળ્યા હતા.'

અલભક્ત, જ્ઞાતિપ્રથાના અંત વિશે શ્રીધરાણીનાં વિધાનો આજે વધુ પડતાં આશ્વાવાદી અથવા ગાંધીપ્રભાવથી ગ્રસ્ત લાગે. તેમણે ૧૯૪૧માં લખ્યું હતું, '(ગાંધીજીની ચળવળથી)

અસ્પૃશ્યતાએ તેની ઘણીખરી સામાજિક માન્યતા ગુમાવી દીધી છે. અસ્પૃશ્યતાનો ઉકેલ આણવાનું કાર્ય અમેરિકાના નીચો પ્રોબ્લેમ કરતાં ઓછું ગંજવર નીવડ્યું છે. સદીઓ જૂની (અસ્પૃશ્યતાની) પ્રથા એમ એક પેઢીમાં સમામ ન થઈ જાય, પણ ભારત અસ્પૃશ્યોની અમાનવીય સ્થિતિ ભૂંસી નાખવાના રસ્તે આગળ વધી રહ્યું છે.'

અમેરિકા જતાં પહેલાં ગુજરાતમાં કવિ તરીકે નામ કાઢનારા અને ૧૯૩૧ના કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં "પ્રજાબંધુ"ના ખબરપત્રી તરીકે હાજર રહેનાર શ્રીધરાણી એક વાર દેશ છોડ્યા પછી ગુજરાતી ભાષાથી જાણે દૂર જતા રહ્યા. 'મે, ૧૯૩૪માં ભારતનો કિનારો છોડ્યા પછી હજુ મનમાં ભારત ગુંજતું હતું અને તેનો પડઘો મારી કવિતામાં પડતો હતો, પણ યુરોપની નજીક પહોંચ્યા પછી કાવ્યો રચાવાં બંધ થઈ ગયાં. મારી સામે નવી દુનિયા પડી હતી, જેનાં ગીત રચતાં પહેલાં તેને ઓળખવી જરૂરી હતી.'

છેલ્લી ગુજરાતી કવિતા જૂન, ૧૯૩૪માં પેરિસમાં લખ્યા પછી ૧૯૪૬માં તે ભારત પાછા આવ્યા ત્યારે, તેમના જ શબ્દોમાં કહીએ તો, 'જીવનનાં બે પાસાં વચ્ચે ખૈબરખાટ પડ્યો હતો.' જેલના કેદીઓ વિશેની કથા 'ઈન્સાન મીટા ટૂંગા'ની બીજી આવૃત્તિ (૧૯૫૦)ની 'અભિજ્ઞાન શ્રીધરાણીમ્- એક પ્રસ્તાવના' માં તેમણે યાદ કર્યું છે કે અમેરિકાથી પાછા આવ્યા પછી કરાચીમાં સભા થઈ હતી. તેમાં 'ત્રીશ કોટી શિશ પ્રણમે તને ભારતની ઓ ધર્મ-ધજ, નવલખ તારા આશિષ ઝમે, ભારતની ઓ કર્મ-ધજ' એ ગીત ગવાયું. ગીત પસંદ આવતાં શ્રીધરાણીએ તેના કવિનું નામ પૂછ્યું. ત્યારે તેમને જવાબ મળ્યો કે આ તો એમની જ (શ્રીધરાણીનું જ) રચના છે!

ભારત પાછા ફર્યા પછી થોડો સમય તેમણે પંજાબના શરણાર્થીઓ વચ્ચે કામ કર્યું. કેન્દ્ર સરકારના વિદેશ મંત્રાલયમાં જવાહરલાલ નેહરુના 'ઓફિસર ઓન સ્પેશ્યલ ડ્યુટી' તરીકે સેવાઓ આપી. કોલકાતાના "અમૃતબઝાર પત્રિકા"ના દિલ્હીના પ્રતિનિધી તરીકે રહ્યા. સાથોસાથ "ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સ" અને જાપાનના "ટોકિયો શિમ્બુન" જેવાં નામી અખબારોમાં અને "વોગ" અને "સેટરડે રીવ્યુ ઓફ લિટરેચર" જેવાં સામયિકોમાં તેમણે લખ્યું.

ભારત પાછા ફર્યા પછી 'ગુજરાતીનો રણકાર પાછો પ્રાપ્ત કરવા માટે બે-ત્રણ વર્ષ નીકળી ગયાં.' એવું શ્રીધરાણીએ કહ્યું છે. પણ એ રણકાર, જરા જુદા સ્વરૂપે અને વચ્ચેના સમયગાળાના અનુભવોમાંથી રસાઈને, પ્રગટ થયો ખરો. ભારત પાછા આવ્યા પછીનું તેમનું કાવ્ય 'આઠમું દિલ્હી' (૧૯૫૬) શ્રીધરાણીની યાદગાર કૃતિ ગણાય છે. 'નવા' શ્રીધરાણીના મિજબજોનો ખ્યાલ આપતી 'આઠમું દિલ્હી'ની કેટલીક પંક્તિઓ :

પશ્ચિમમાં પંડ છતાં મન ભારતમાં પ્રવીણ શેઠ વતનને વફાદાર રહ્યા

• ચંદ્રકાન્ત પટેલ

હજી બે વર્ષ બાકી હતાં જીવનના આઠ દસકાનાં અને 2011ના મેમાં એ મોટા ગામતરે નીકળી પડ્યા. તેમના જવાથી ગુજરાતે એક નીડર, નિર્લોભી અભ્યાસી અને ગુજરાત હિતચિંતક વિદ્વાન ગુમાવ્યો. આ હતા પ્રવીણ શેઠ. કોમી તોફાનો હોય કે નર્મદા યોજનાની સમસ્યા. ભારત, અમેરિકા અને ઈંગ્લેન્ડના કેટલાક વાંકદેખા ડાબેરી વલાણ ધરાવતા ઢોંગીઓ ગુજરાતના હિત વિરુદ્ધ બોલવા, બકવા અને લખવાની તક જતી કરતા નથી. અંગ્રેજી છાપાં અને કેટલાંક ગુજરાતી છાપાં પોતાના ઘૂપા સ્વાર્થને લીધે આ છાપે અને પ્રજાને ભરમાવે ત્યારે એની સામે ઢાલપ હતા આ પ્રવીણ શેઠ, રાજકારણી આગેવાનોની લાભદાયી ઓફરો જતી કરીને તે સદા ય અંતરના અવાજ મુજબ વર્ત્યા. વણિકપુત્રે લખવામાં ક્યાં ય કડવાશ ન વાપરી, પણ તટસ્થતા અને સમતોલન જાળવીને લખ્યા ક્યૂં.

ગુજરાતમાં રહ્યા ત્યાં સુધી મુખ્યમંત્રી કે વિપક્ષી નેતાને મળવાનું થતાં તેઓ તેમને પેચીદા પ્રશ્નો અને પ્રજામત જણાવતા. મેઘા પાટકર અને વિરોધીઓની ગુજરાતના વિકાસની વિરોધી પ્રવૃત્તિઓને ભારત અને ભારત બહારનાં પ્રચાર માધ્યમો મહત્ત્વ આપતાં ત્યારે પ્રવીણભાઈએ અંગ્રેજી છાપાંઓમાં લખીને ભારતીય અને વિદેશી બૌદ્ધિકને સાચી વાતો પહોંચાડી.

1969માં તેઓ વધુ અભ્યાસ માટે અમેરિકા ગયા. અહીં તેમની તેજસ્વિતાથી તેમણે પ્રોફેસરોનો પ્રેમ જીત્યો. અહીં તેમને કાયમ માટે અમેરિકામાં રહેવાની તક હતી અને ભારતમાં આર્થિક મુશ્કેલીઓ હતી, છતાં ભારત પ્રત્યેના પ્રેમથી તે ભારત પાછા આવ્યા.

1977માં કટોકટી વખતે લોકશાહીના ચાહક અને અનુભવી તેમણે ગુમ પત્રિકાઓના લેખન અને પ્રકાશનમાં મદદ કરી. “સંદેશ” અને “ભૂમિપુત્ર”માં

સર્વવ્યાપ સરકાર બિરાજે, કવિને કરતી ભાટ / જંગલ છોડી દિલ્હી-કાંઠે યોગી માંડે હાટ/ પદવી છે, પહેરામણ છે, છે બિહ્ના એક અનેક/રાજ્યસભા છે, લોકસભા છે ને જાવું જો છેક/ રચજો કવિતા, લખજો નાટક, કરજો રાજ્યપ્રચાર/ નવ દિલ્હીના આકાર!

આ કાવ્યના અંતે ‘ભવિષ્યની કોદાળી જ્યારે નમશે’ ત્યારે પાદર થયેલા દિલ્હીમાંથી શું જરૂર? કવિએ લખ્યું હતું : ‘જરૂરે ચંદ્રક એક અનેક/ નહીં જરૂરે શુદ્ધ વિવેક’.

દિલ્હીમાં શ્રીધરાણી દયારામ ગીદમલનાં પુત્રી સુંદરીના પરિચયમાં આવ્યા અને પરણ્યા. ત્યાર પછી શ્રીધરાણીએ ૧૯૬૦માં ૪૯ વર્ષની વયે અકાળે વિદાય લીધી, પણ નવ દાયકા વટાવી ચુકેલાં સુંદરીબહેન તેમની ખ્યાતનામ કળાસંસ્થા ‘ત્રિવેણી કલાસંગમ’ સાથે હજી દિલ્હીમાં મોજૂદ છે. તેમના પુત્ર અમર શ્રીધરાણી મુંબઈમાં અને પુત્રી કવિતા અમેરિકા છે. સુંદરીબહેન બિનગુજરાતી હોવાને કારણે અને સંતાનોનો ઉછેર દિલ્હીમાં થવાને લીધે, તે ગુજરાતી વાંચી કે બોલી શકતાં નથી. પરંતુ શ્રીધરાણીના ભત્રીજાઓ મયૂરભાઈ અને પંકજભાઈ તેમના કાકા વિશે ગુજરાતીમાં વાત કરી શકે છે.

શ્રીધરાણીની જન્મશતાબ્દિ ઉજવાઈ રહી છે ત્યારે તેમનાં અપ્રાપ્ય ગુજરાતી પુસ્તકો ઉપરાંત સાત-આઠ અંગ્રેજી પુસ્તકો અને દાંડીકૂચ વખતે તેમણે લખેલી - ‘સિનેમાના પડદે રજૂ થતી કોઈ ભવ્ય કથા સમી તાદૃશ’ - ડાયરી ઉપલબ્ધ બને તો શતાબ્દિની ઉજવાણી વધારે સાર્થક બને.

(Sunday, May 08, 2011)

<http://urvishkothari-gujarati.blogspot.com/search?updated-max=2011-05-19T16%3A00%3A00%2B05%3A30&max-results=10>

“ઓપિનિયન”/ Opinion

તેમણે સેન્સરપાત્ર લેખો લખ્યા. લોકોનું મનોબળ ટકે તેવાં લખાણો બદલ જલવાસનું જોખમ છતાં પત્ની સુરભિબહેને પુત્રોની સંભાળ લેવા આપેલા વચને હિંમત અને પ્રવૃત્તિ ટકાયાં.

1985માં ગુજરાતમાં અનામતવિરોધી પ્રચંડ આંદોલન ચાલ્યું. ઠેર ઠેર તોફાનો, આગ, લૂંટફાટ અને ગોળીબારની ઘટનાઓ બની. આંદોલનની આગ ધરવા આગેવાનોએ શાંતિ સમિતિ રચી. સમિતિમાં લોકસેવક યુનીભાઈ વૈદ્ય, શિક્ષણશાસ્ત્રી યશવંત શુક્લ અને રાજ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસી પ્રવીણ શેઠ હતા. સમિતિએ આંદોલનકારીઓ અને સરકાર વચ્ચે એક માસ સુધી સેતુબંધ બની મંત્રણાઓ કરી અને બંનેને નજીક લાવીને સમાધાન કરાવ્યું.

1985થી 1988માં ગુજરાતમાં ભારે દુકાળ પડ્યો. યુનીકાકાએ દુકાળરાહતની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. તેમાં તે જોડાયા. આ વખતે તેમને ગુજરાત જલસમસ્યાનો ખ્યાલ આવ્યો અને નર્મદા યોજના જ એકમાત્ર ઉકેલ છે તેવી પ્રતીતિ થતાં તેના સમર્થક બન્યા. નર્મદા યોજનાના સમર્થનમાં ગુજરાતી અને અંગ્રેજી છાપાંમાં લેખો લખ્યા.

1992માં બ્રાહ્મિલના રિયો-ડી-જનેરો નગરમાં વૈશ્વિક પર્યાવરણ અને વિકાસની પરિપદમાં તેઓ ડો. યોગેન્દ્ર અલબ, સી. સી. પટેલ અને ઊર્મિલાબહેન પટેલ સાથે જૂથસભ્ય તરીકે ગયા.

1995 પછી તેમણે અમેરિકા રહેવાનું શરૂ કર્યું. અમેરિકા અને ઈંગ્લેન્ડનાં ભારતીય મંડળો અને સંસ્થાઓમાં તેઓ તક મળે ત્યારે ગાંધીજી, ગુજરાતનો વિકાસ, ભારત અને અમેરિકાના સંબંધો વિશે અભ્યાસપૂર્ણ પ્રવચનો આપતા અવારનવાર ભારતમાં લાંબું રોકાતા. ભારતનાં વર્તમાનપત્રોમાં તેઓ સતત લખ્યા કરતા.

પ્રવીણભાઈ સુરતમાં જન્મેલા. 1932માં પિતા નટવરલાલ શેઠ ગરીબી સામે ઝૂઝવા 1922માં રંગૂન ગયેલા. ઝવેરાતના ધંધામાં કમાયા અને 1948માં મ્યાનમારની સરકારી નીતિને કારણે ભારત પાછા આવેલા.

પ્રવીણભાઈ ભણવામાં તેજસ્વી. 1949માં મેટ્રિકમાં સુરત કેન્દ્રમાં પ્રથમ નંબરે અને 1951માં ઈન્ટર આર્ટ્સમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ નંબરે આવેલા. કોલેજકાળમાં સાહિત્ય-મંડળમાં તથા શહેરની નર્મદ સાહિત્યસભાનાં મંત્રી સુરભિ ભૂખણવાલાની મૈત્રી અને વડીલોની સંમતિથી અંતે મૈત્રી લગનમાં પરિણમી.

1956થી 1961 સુધી તેઓ વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં અધ્યાપક રહ્યા. આ વખતે ભાઈકાકા અને એચ. એમ. પટેલ જેવા ધુરંધર નેતાઓ સાથે સંપર્ક બંધાયો. 1961થી 1964 અમદાવાદમાં સરદાર પટેલ કોલેજમાં અધ્યાપક રહ્યા અને ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી બનનાર ચીમનભાઈ પટેલના વિશ્વવાસપાત્ર રહ્યા. આ સમયમાં ફરીથી એમ.એ.ની પરીક્ષા ઈતિહાસ અને રાજ્યશાસ્ત્રમાં પ્રથમ નંબરે આવીને સુવર્ણ ચંદ્રક સાથે પાસ કરતા, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીમાં ફરીથી વિદ્યાનગર આવ્યા અને બે વર્ષમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં, રાજ્યશાસ્ત્રમાં અધ્યાપક, રીડર અને અંતે પ્રાધ્યાપક બન્યા. રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગના વડા તરીકે તેમનો સમય યશસ્વી હતો. આજના ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી નરેન્દ્ર મોદી યુનિવર્સિટીમાં પ્રવીણભાઈના વિદ્યાર્થી હતા.

પ્રવીણભાઈએ વર્ષો સુધી “સંદેશ”માં રાજકીય રંગપટની અઠવાડિક કોલમ લખી અને લોકપ્રિય બન્યા. તેમને આને કારણે જુદા જુદા અનેક રાજકીય નેતાઓ અને લોકઆગેવાનો, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ સાથે સંબંધો બંધાયા.

નિઃસ્વાર્થી, નિર્લોભી અને સદા મદદ તત્પર પ્રવીણભાઈએ ક્યારે ય અંગત સ્વાર્થ માટે આવા સંબંધોનો ઉપયોગ કર્યો નથી.

અમેરિકામાં પુત્ર અમિત અને ઉન્મેષને ત્યાં અવારનવાર રહેતા પ્રવીણભાઈ છેલ્લી ઘડી સુધી લખતા અને ગુજરાતનાં હિતોની ચિંતા કરતા રહ્યા. 26મી મેના રોજ પુત્ર અમિતને ત્યાં તે ડેટન, ઓહાઇયોમાં અવસાન પામ્યા. ગુજરાતના એક અભ્યાસી, હિતચિંતક એવા પ્રવીણભાઈનો પંડ પશ્ચિમમાં છતાં મન ભારતમાં હતું.

(સદ્ભાગ્ય : “ગુજરાત ટાઈમ્સ” 24.06.2011)

e.mail : chandra2000p@yahoo.com

મોસ્કોમાં કલાકાર વ્હીલ્સ ઉર્ફ એલેક્સાન્ડરે ફાર્નોનું પ્લાસ્ટર ઉપર ટાંચણકામ

ચિત્રકળા સમાજમાં ખાસી વ્યાપક કળા છે. સમાજના દરેક ભાગ દરેક વર્ગને એ અલગ રીતે સ્પર્શે છે. ક્યારેક વાતાનુકુલિત આર્ટ ગેલેરીમાં કરોડો રૂપિયામાં 'વેચાઈને' તો ક્યારેક પડદાના રંગ પ્રમાણે ચિત્રો શોધતાં દંપતીઓના ઘરમાં 'સુશોભિત' થઈને. આર્ટ ગેલેરીઓમાં વેચાતી ઔપચારિક ચિત્રકળાની વ્યાખ્યા અને વ્યાપ્ત બહુ સીમિત છે. સમાજમાં ચિત્રકળા 'કેલેન્ડર આર્ટ' જેવા પ્રકારથી કે જેમાં કેલેન્ડર, ચીજ-વસ્તુઓના ખોખા, માચીસની ડબ્બી, પોસ્ટર વગેરેથી વધારે પ્રચલિત હોય છે. જે કે તેનો મતલબ એ નથી કે જે કંઈ લોકભોગ્ય છે તે કળા છે. પણ 'કેલેન્ડર આર્ટ' જેવા લોકભોગ્ય પ્રકારોને ચિત્રકળાનાં એક વિભાગ તરીકે ગણી શકાય.

આવી જ એક બીજી લોકભોગ્ય કળાનો પ્રકાર છે, સ્ટ્રીટ આર્ટ. શેરીઓ, ગલીઓ અને જાહેર દીવાલો પર થતા રંગકામની કળા. ખાસ તો પશ્ચિમી શહેરોમાં કે જ્યાં રસ્તાઓ, ગલીઓ, ખુલ્લી જગ્યાઓ (પ્લાઝા વગેરે) શહેરી સંસ્કૃતિનો મહત્વનો ભાગ છે, શહેરો વધુ સુઆયોજિત અને ઔપચારિક હોય છે, તેવા વાતાવરણમાં સમાંતર સંસ્કૃતિ તરીકે, છુપી પણ કલાત્મક રીતે વિરોધ દર્શાવવા સ્ટ્રીટ આર્ટનો જન્મ થાય છે. શહેરના આંતર-પેટાળમાં જન્મેલી આ કળા શહેરને નવી રીતે રજૂ કરે છે. સ્ટ્રીટ આર્ટમાં સહેલાણીઓ માટે નાના-મોટા ચિત્રો દોરી આપીને કમાઈ લેતા કલાકારોથી માંડીને પોલીસથી છુપાઈને બળવાખોરી કરી લેતા, સમાંતર વિશ્વમાં જીવનારા અને રાતના સમયે સ્પ્રેથી શહેરની દીવાલોને રંગી જનારા સૌનો સમાવેશ થાય છે.

(Banksy in Los Angeles from unurth.com)

મોટે ભાગે આર્ટ ગેલેરી કે મોંઘા પુસ્તકોમાં જકડાઈ રહેતી કળાને લોકો સુધી પહોંચાડવાની જરૂર તો છે જ, પણ સ્ટ્રીટ આર્ટ તો એક કદમ આગળ "ઓપિનિયન"/Opinion

વધીને, લોકો જ્યાં હોય ત્યાં 'કળા કરવાની' વાત છે. આધુનિક (modern) કળાઓની માફક 'હાઈ આર્ટ' નહિ પણ સ્ટ્રીટ આર્ટ એ 'અનુ-આધુનિક' (post-modern) કળા છે, જે 'લોકોની, લોકો દ્વારા, લોકો માટે'ની કળા કહી શકાય. સ્ટ્રીટ આર્ટ વિશેની આ સુંદર વેબસાઈટ (<http://unurth.com/>) દુનિયાભરની શેરીઓમાં થતી કળાપ્રવૃત્તિનો ખજાનો છે.

આવા કલાકારોની સૂચિમાં બહુ મોટું નામ બ્રિટિશ કલાકાર બેન્ક્સીનું છે. બેન્ક્સીને કોઈએ ક્યારેય જોયો નથી, તે ક્યાં રહે છે તે કોઈને ખબર નથી પણ તે મૂળ બ્રિસ્ટલ શહેરનો છે, તેવું કહેવાય છે. બ્રિસ્ટલના શહેરી ભૂગર્ભમાં જીવતાં સંગીત અને ચિત્રકળામાં બેન્ક્સીનું નામ સૌથી ઉપર આવે. ૧૯૯૦ના દાયકાની શરૂઆતમાં બ્રિસ્ટલની દીવાલો, રેલવેના ડબ્બા પર, બેન્ક્સીના ચિત્રરામણો જેવા મળતા થયા, જે આખા ય ઈંગ્લેન્ડમાં અને છેક લોસ અન્જેલસ સુધી પહોંચ્યા. બેન્ક્સીની ઓફીશિયલ વેબસાઈટ - <http://banksy.co.uk> છે, જેમાં તેના 'Inside' અને 'Outdoors' કામ જેવા જેવાં છે.

એક ઉત્કૃષ્ટ ભાંગફોડિયા તરીકેનું 'સન્માન' જાળવી રાખવા માટે તેને ક્યારેય રૂબરૂ મુલાકાતો આપી નથી, ફોટા છપાવ્યા નથી અને પોતાની જાતને ક્યાંય રજૂ કરી નથી. પોલીસની નજરથી બચવાનો આ જ કદાચ અકસીર ઈલાજ હશે. બેન્ક્સીની કળા શહેરી દીવાલોના માધ્યમથી રાજકારણ, પ ય િ વ ર ણ , સમાજકારણ પર તમતમાવી દેતી ટીપ્પણી કરે છે. તેને અરાજકતાવાદી અને ભાંગફોડિયાવૃત્તિ ધરાવનારની સરકારી કે

કાયદાની વ્યાખ્યામાં બંધ બેસાડી શકાતો નથી. તેની કળા મૂક છે, પણ તેના અર્થો વિશાળ છે. તેની શૈલી અહિંસક છે, પણ જલદ છે. બેન્ક્સીએ સરકાર, રાજશાહી, ધાર્મિક સંસ્થાઓ, ચેરીટી વગેરે કોઈને છોડ્યા નથી.

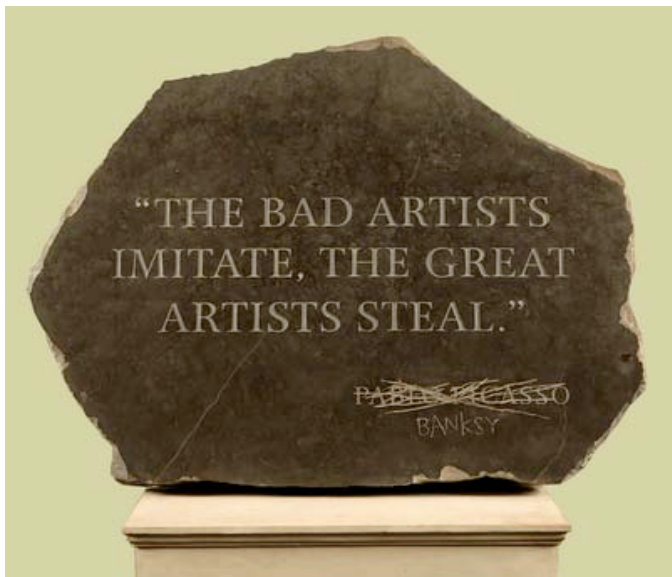
આ બાજુનું બહુ પ્રસિદ્ધ ચિત્ર બ્રિસ્ટલના મધ્યે, શહેરના મુખ્ય દેવળ અને કાઉન્સિલ હાઉસની બરાબર સામે આવેલા પાર્ક સ્ટ્રીટના એક જાતીય રોગના દવાખાના(sexual health clinic)ની દીવાલ પર ચિત્રાયેલું છે. જેને લોકલાગણીને માન આપીને શહેરની સત્તાવાળાઓએ જેમનું તેમ રહેવા દીધું છે. એ અલગ વાત છે તેની પર પણ ભાંગફોડ થઈ છે અને કોઈ તેની પર બ્લ્યુ રંગના છાંટણા છાંટી ગયું છે (જે ગૂગલ અર્થ/મેપમાં સ્ટ્રીટ વ્યુ પરથી જોઈ શકાશે). બેન્ક્સીના કેટલાક 'સુવાક્યો' અહીં (<http://en.wikiquote.org/wiki/Banksy>) વાંચી શકાશે. બેન્ક્સીના આ 'સુવાક્યો'માં ભારોભાર ફિલસૂફી અને આજના સામાજિક પ્રવાહોની સમજ પ્રદર્શિત થાય છે.

લોકશાહીને જેમ સારા કાર્ટૂનિસ્ટની જરૂર હોય છે તેમ સમાજને એવા કલાકારની જરૂર હોય છે કે સમાજને વારંવાર દર્પણ બતાવી શકે. મહાન કલાકારો હંમેશાં સામાજિક શિરસ્તાઓથી અમુક વર્ષો, દાયકા કે સદીઓ આગળ

અનુપમાએ ત્રણેક દાયકાથી પોતાની જનમભોમ છોડીને અમેરિકાને પોતાનું ઘર બનાવ્યું છે. દીકરી દિશા અને દીકરો વૈર્ય પરાણે વહાલાં લાગે એવાં છે. પતિ અમોલે આટલાં વર્ષોમાં એક સફળ સિવિલ એન્જિનિયર તરીકે સુંદર કારકિર્દી કંડારી કાઢી છે. આમ આ સુખી કુટુંબ કોઈને પણ અદેખાઈ આવે એવું જ છે.

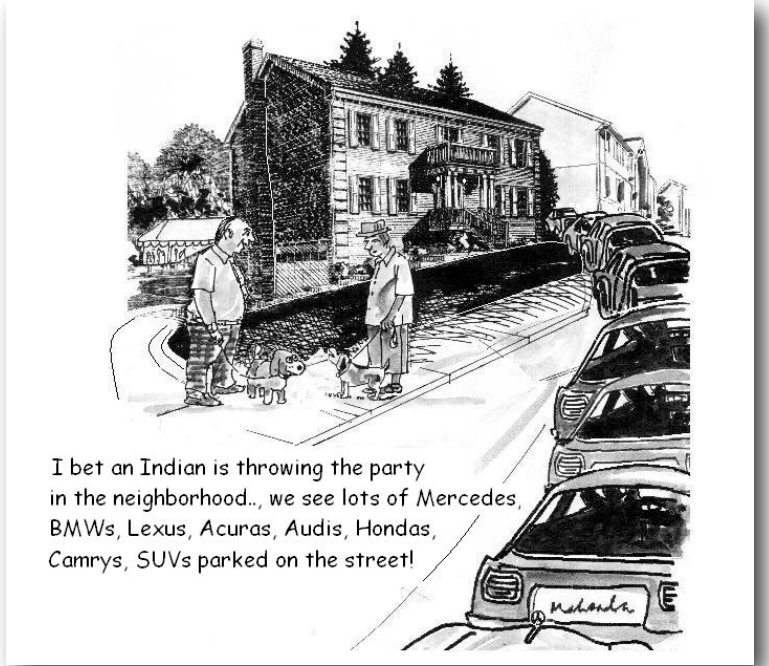
અનુપમા દેશ છોડીને આવી ત્યારે અવારનવાર વેકેશનમાં 'ઘેર' દોડી જતી અને સાસરા અને પિયરના ઘર વચ્ચે બન્ને બાળકો સાથે મન ભરીને પ્રેમની આપ લે કરીને તાજ થઈ આવતી. તે પોતાને હંમેશ પહેલાં ભારતીય અને પછી અમેરિકન ગણતી એટલે દેશ જાય ત્યારે બધાં સાથે ભળીને રહેવા લાગે અને અમેરિકામાં તો પોતાનો ઊભો કરેલો સંસાર એટલે કશું અજાણ્યું ન લાગે. સમયના વહેણની સાથે સંતાનો મોટાં થવા લાગ્યાં એટલે એમની સાથે દેશ જવાના પ્રસંગો ઘટવા લાગ્યા. સાસરામાં દિયર-જેઠ અને નાણંદો એમના દીકરા-વહુ અને દીકરી-જમાઈ સાથે રહેવા લાગ્યાં. એના પિયરમાં અમસ્તા ય જૂજ લોકો હતાં તેમાં ય હવે એકલી મા બાપીકું ઘર સાચવીને રહે છે.

અમોલ અને અનુપમા નિવૃત્તિને આરે આવીને ઊભાં છે. બન્ને જણા પોતાનાં પરિણિત સંતાનો અને ત્રીજી પેઢી સાથે આનંદે જીવન જીવવાના સપનાં જુએ છે. અનુપમાને ક્યારેક વિમાસણ થાય છે કે પોતાની પેઢીના ભારતથી અહીં આવીને સ્થાયી થયેલા મા-બાપો અને એમનાં સંતાનોનો સંબંધ આજથી પંદર-વીસ વર્ષ પછી કેવો હશે? અનુના અમ્મા અમેરિકા આવીને રહે ત્યારે એ બન્ને માં-દીકરી અને આપ્પા ય પરિવારનો અમ્મા સાથેનો હુંકાળો વ્યવહાર અને પરસ્પરને સમજીને રહેવાની રીત જોઈને આજથી હોય છે. તે પછીની વાત સમાજના શાણપણ પર છે કે સમાજ તે કલાકારને માથે ચઢાવે છે કે પછી તેને મન્ટો, ચેપ્લિન અને બીજા અનેકની જેમ હેરાન-પરેશાન કરી મૂકે છે. બેન્સ્કીના કહેવા પ્રમાણે 'કોઈ ચિત્ર જે કાયદાકીય સિદ્ધાંતોને ગણકારે નહિ તો તે સારું ચિત્ર છે અને જે કોઈ ચિત્ર કાયદાકીય સિદ્ધાંતોની સાથે સાથે (સમાજના) ગુરુત્વાકર્ષણનાં સિદ્ધાંતને ગણકારે નહિ તો તે આદર્શ ચિત્ર છે'. બસ, આવા 'ગુરુત્વાકર્ષણનાં સિદ્ધાંતો'ને પડકારનારા કલાકારો મળતા રહે તે સમાજ સમૃદ્ધ હશે.

(છેલ્લે બેન્ક્સીની હાસ્યવૃત્તિ અને કળાવૃત્તિનો સુંદર નમૂનો from: banksy.co.uk)

e.mail : joshirutul@gmail.com

દ્રશ્ય નં. ૧ (સાંપ્રત સમય)

અમ્મા વહેલાં ઊઠી, નાહી-ધોઈને બધા સાથે Breakfast table પર 'Good morning' કહેતાં સમયસર હાજર થઈ જાય ત્યારે અમોલ બોલી પડે, 'ઘણાં વર્ષો સુધી વહેલાં ઊઠ્યાં હવે આરામ કરોને! એયને અમે જઈએ પછી ઊઠતાં હો તો?' અમ્મા લાગવું જ ભાષે, 'અરે બેટા, આપ્પો દિવસ તો એકલી જ હોઉં છું ને? સવારે તમારી સાથે અર્ધો કલાક હસવા બોલવા મળે તો નાસ્તામાં ય સ્વાદ આવે ને? બાકી દેશમાં તો એકલી જ ખાઉં પીઉં છું ને?'

દ્રશ્ય નં. ૧ (વીસ વર્ષ બાદ)

અનુપમા બધાં સાથે નાસ્તો કરવા હાજર થઈ જતી, તેમાં એક વખત પુત્રવધૂ અને પુત્ર વચ્ચે એક સંવાદ સાંભળ્યો, 'આપણી પાસે માત્ર આ સમય જ એકલાં બેસીને વાતો કરવાનો છે, તો Mom થોડાં મોડાં ઊઠે તો ના ચાલે?' પોતાની સાથે વાત ન થઈ હોવાથી અનુ કંઈ ખુલાસો ન કરી શકી અને બીજા જ દિવસથી બધાં નાસ્તો કરીને જાય પછી જ રસોડા ભાણી જવા લાગી.

દ્રશ્ય નં. ૨ (સાંપ્રત સમય)

અમ્માએ અનુપમાને કહ્યું, 'જે બેટા, હું બપોરે ઘરમાં એકલી હોઉં છું, વળી હવે એટલો ખોરાક પણ નથી રહ્યો એટલે આગલા દિવસના દાળ-શાક ગરમ કરીને ખાઈ લઈશ, પછી આપણે સાંજે બધાં સાથે જમીએ ત્યારે તાજ્જી રસોઈ કરીશું.' અનુપમાએ પરિસ્થિતિ સમજીને આ પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો.

દ્રશ્ય નં. ૨ (વીસ વર્ષ બાદ)

અનુપમાએ આવો જ પ્રસ્તાવ મુક્યો ત્યારે પુત્ર અને પુત્રવધૂ બોલી ઊઠ્યાં, 'એવા જુનવાણી વિચારો અને લોભી મનોવૃત્તિ અત્યારે ના ચાલે.' આથી ક્ષોભ પામીને અનુ રોજ પોતાને માટે માઈકોવેવ અવનમાં કંઈ બનાવીને એકલી એકલી ખાવા લાગી.

દ્રશ્ય નં. ૩ (સાંપ્રત સમય)

સવારે તૈયાર થતાં થતાં ઝટપટ નાસ્તો કરીને પોત પોતાનો લંચબોક્સ અને લાપટોપ બગલમાં દબાવી ભાગતાં અનુ-અમોલને 'આવજે' કહેવા કરચલી વાળા હાથ હલાવતી અને સાંજે કાર દૂરથી દેખાય ત્યાં ઘરનો દરવાજો ખોલીને

મીઠા હાસ્યથી વધાવતી અમ્મા બધાં માટે ચા બનાવવા દોડી જાય ત્યારે અનુને પોતાના બાળપણના દિવસો યાદ આવે. શાળા અને પછી કોલેજથી અનુ આવતી ત્યારે ગૌરવમંડિત સંતોષભર્યા ચહેરા સાથે ઉખાથી પોતાના નાના માળામાં આમ જ સમાવી લેતી એ દ્રશ્ય ફરીને તાજું થાય છે.

દ્રશ્ય નં. ૩ (વીસ વર્ષ બાદ)

અનુ-અમોલ બધાનાં દક્ષતર અને ઓફિસની બેગ લઈ, બારણું ખોલીને સવાર – સાંજ હાજર રહે તો કહેવામાં આવે, ‘Mom, Dad, don’t worry, we can manage.’ સહુ સ્વતંત્ર અને શક્તિશાળી એટલે મોટેરાંની સહજ મદદની જરૂર શે પડે ભલા?

દ્રશ્ય નં. ૪ (સાંપ્રત સમય)

સાંજે રસોઈનો સમય થાય કે તરત અમ્મા અનેરા ઉત્સાહ સાથે કામે લાગી જાય. ગુવાર વીણવો, વાલોળ ચુંટવી, કોથમીર અને મેથી વીણવી અને શાક સમારવું વગેરે કામ તો જાણે એ જ કરે. પછી ધીમે રહીને રોટલી, ભાખરી કે પરોઠાં પકવવા હાજર થઈ જાય. તેમાં ય રોટલા ઘડવાનો ઈજારો તો એનો જ એમાં કોઈનો ય હસ્તક્ષેપ ન પોસાય. આ જાઈને જમાઈ અને બન્ને સંતાનો કહેવા લાગે, ‘નાની અમ્મા, આ ઉમ્મરે તમારે રસોઈ કરવાની ન હોય. મમ્મી રસોઈ બનાવે અને તમે નિરાંતે જમો.’ અમ્મા ચશમાં નીચાં કરી, મસ્તીખોર આંખો નચાવતાં કહે, ‘બેઠી રહું તો શરીર અક્કડ થઈ જાય અને વધારામાં રોટલી-ભાખરી પકાવવાને બહાને આ ઠંડીમાં એટલી ઘડી સગડી પાસે તાપ તપ્યા જેવો ગરમાવો મળે એ તો માણવા દો!’

દ્રશ્ય નં. ૪ (વીસ વર્ષ બાદ)

ધૈર્યના ઘરમાં ફૂંજન શાકભાજી, તૈયાર નાન-પરોઠાં કે પછી પિત્તૂઝા અને ટેઈકઅવેથી સાંજનું જમણ બનતું હોય એટલે ‘Mom, let’s have some food.’ એવી હાકલ પડે ત્યારે હાજર થવાનું અનુને ભાગે આવતું. મોટે ભાગે તો દીકરી-જમાઈ કે દીકરા-વહુને કોઈને કોઈ પાર્ટી, મિટ્ટિંગ કે ફક્શનમાં જવાનું હોય એટલે પોતે પણ માઈકોવેવમાં ગરમ થાય એવી વાનગી જમતાં થઈ ગયાં જ છે ને?

દ્રશ્ય નં. ૫ (સાંપ્રત સમય)

અમ્મા અમેરિકા આવે ત્યારે એનો આદેશ હોય જ, ‘અનુપમા, તું ખરીદી કરવા જાય ત્યારે હું પણ આવીશ, આ જરા પગ છુટ્ટો થાય. બાકી તમારે અમેરિકામાં રસ્તા પાર ચાલવાની ગુંજાઈશ ક્યાં હોય?’ પણ ખરું પૂછો તો અનુની નજર ‘Sale’, ‘Buy one get One free’ કે ‘50% extra free’ જેવાં લોભામણાં પાટિયાં ચૂકી જાય તો ચકોર અમ્મા જરૂર ધ્યાન દોરે એટલે સરવાળે ફાયદો તો અનુપમાને જ થાય.

દ્રશ્ય નં. ૫ (વીસ વર્ષ બાદ)

ધૈર્ય કે તેની પત્ની સાંજે કામ પરથી પાછા ફરતાં કે શનિ-રવિમાં બહાર ગયાં હોય ત્યારે ખરીદી કરતાં આવે, એટલે મમ્મીને પગને કસરત આપવી હોય તો જમમાં જોડાઓ તેમ તેઓ કહે. વળી આજકાલની પેઢીને કરકસર શબ્દનો અર્થ જ ખબર નથી એટલે મોં માંગ્યા દામથી ચીજી ખરીદી લાવે ત્યારે મમ્મી ટકોર કરે તો એ લોભીમાં ખપે એટલે મૌન ધારણ કરે તેમાં શી નવાઈ?

દ્રશ્ય નં. ૬ (સાંપ્રત સમય)

અમ્મા વટથી વોશિંગ મશીનમાં કપડાં મૂકે, સુકવે, ડીશ વોશરમાં વાસણો ભરે, ક્યારેક માઈકોવેવમાં રસોઈ ગરમ કરે કે પકવીને જમાડે ત્યારે અનુપમા પોરસાય. કેમ કે આ એ જ અમ્મા છે જેણે તળાવ અને નદી કિનારે કપડાં ધોયાં છે, કૂવેથી પાણી સીચું છે, રાખથી વાસણ અજવાળ્યાં છે અને ચૂલા પર લાકડાંના બળતાણ પર રસોઈ કરી છે. સમય બદલાતાં ઘરમાં નળ આવ્યા. સ્ટીલનાં વાસણો પાઉડરથી સાફ થવા લાગ્યાં અને પ્રાયમસ તથા ગેસના ચૂલે રસોઈ થવા લાગી. ત્યારે એટલી જ સહજતાથી અમ્માએ નવી જીવન રીતિ અપનાવી લીધેલી.

દ્રશ્ય નં. ૬ (વીસ વર્ષ બાદ)

આજે ઘરનાં કામ કરવા માટેનાં સાધનો એટલાં જુદાં નથી, પણ ‘Mom is getting old, so it is better to give her a rest.’ એમ “ઓપિનિયન”/ Opinion

વિચારીને એક ‘હેલ્પર’ રાખી દીધી છે, જે આવીને ઘરનું સઘળું કામ પતાવીને ચાલી જાય છે. મમ્મીને પ્રવૃત્તિમાં રહેવું હોય તો ટેલિવીઝન જોતાં કે પેલો નાનો આઈપોડ કાનમાં ખોસીને સંગીત સાંભળતાં કોણ રોકે છે?

દ્રશ્ય નં. ૭ (સાંપ્રત સમય)

ક્યારેક ચાનક ચડે તો જમતી વખતે અમ્મા પોતે કેમ ભણતી, છાત્રાલયમાં ઓછા પૈસાથી કેવી રીતે ભોજનના અને બીજાં ખર્ચને પહોંચી વળતાં, ક્યાં અને કેવી રીતે પ્રવાસ-પર્યટને જતાં, સાથે શું ભાણું લઈ જતાં એનું એવું તો આબેહૂબ વર્ણન કરે કે ઘડી ભર સાંભળનાર બધાંને એ સમય-સ્થળમાં પહોંચી ગયા જેવું લાગે. દિશા અને ધૈર્યને તાજ્જબ એ વાતનું થાય કે નાની અમ્માને પોતાના ભૂતકાળનું આટલું ગૌરવ છે, જૂની જીવન પદ્ધતિ માટે આટલો લગાવ છે છતાં ય અમેરિકા આવે ત્યારે નવાં નવાં સ્થળો જોવાનું, જુદાં લોકો સાથે હળવા મળવાનું અને અવનવું ખાવા-પીવાનું પણ એટલા જ રસ પૂર્વક માણે છે.

દ્રશ્ય નં. ૭ (વીસ વર્ષ બાદ)

સાંજે જમતી વખતે ત્રણ પેઢી સાથે જમવા ક્યારેક જ બેસે છે. અને અનુપમાને ઈંગ્લિશમાં બોલતાં આવડે છે છતાં પોતાના ભૂતકાળની વાતો કરવા ગુજરાતી જ વધુ યોગ્ય લાગે, પણ જેવી એ ભાષાનો પ્રવેશ થાય કે તરત, ‘excuse me’ કહીને એક પછી એક બધાં ઊઠવા લાગે. પુત્રવધૂ અને જમાઈ તથા તેમના સંતાનો દાદાજી કે નાનાજીના નિજી જીવન વિષે કે તે સમયના સમાજ વિષે ભાગ્યે જ કંઈ જાણે છે. જે કે શાળામાં ભારત વિષે અથવા સો-બરસો વર્ષ પહેલાં લોકો કેમ રહેતાં એ વિષે પ્રોજેક્ટ હોશિ હોશિ કરે, પણ તેની માહિતી તો સર્ચ એન્જિનમાંથી મળે એટલે મમ્મીને કશી તકલીફ ન પડે.

દ્રશ્ય નં. ૮ (સાંપ્રત સમય)

અમ્માની રોટલીની થપ્પી ચાના બગીચાની જેમ ટેરેસ જેવી થતી જુએ ત્યારે એ સગડી પર દસ જણા માટે રોટલી ઊતારી, બધાંને જમાડીને નોકરી કરવા જતી એની મૂર્તિ અનુના મન:ચક્ષુ સમક્ષ ખડી થાય છે. બહોળા કુટુંબને સાચવતી, પપ્પાની કારકિર્દીને આગળ ધપાવતી, મહેમાનોની પરોણાગતી કરતી, નોકરી કરતાં સાથે સાથે પોતે પણ ભણતી એ અમ્મા આજે આઠ દાયકા વટાવ્યા પછી થોડી ધીમી પડી છે એ સ્વીકારી બન્ને મા-દીકરી બધાં કામને થોડો વધુ સમય આપીને એક બીજાના જીવનમાં ગોઠવાઈ ગયાં છે.

દ્રશ્ય નં. ૮ (વીસ વર્ષ બાદ)

અમેરિકન બીજાં અનેક ઘરોની માફક દિશા અને ધૈર્યના ઘરમાં પણ હવે તો રોજના જમવાની ચીજી સહુ પોતાની મેળે ગરમ કરીને કે રાંધીને ટેલિવીઝન કે કમ્પ્યુટરની સન્મુખ બેસીને ચૂપચાપ આરોગી લે છે. મહેમાનો આવે ત્યારે કેટરર્સના હાથનું ભોજન હોય અથવા બુફે ડીનર હોય તેથી મમ્મીના હાથની કરામત હવે કોઈને જોવા ન મળે. અનુની ક્ષમતા જરૂર ઘટી છે, પણ એથી તો સંતાનોએ તેને બધાં કામથી ફારેગ કરી દીધી પછી એકબીજાની સાથે અનુકૂલન કરવાનો સવાલ જ ઊભો ન થાય.

દ્રશ્ય નં. ૯ (સાંપ્રત સમય)

અનુપમા અને અમોલ ક્યારેક પોતાના મિત્રો કે સાથે કામ કરનારાઓ સાથે ફરવા કે પાર્ટીમાં જાય, દિશા અને ધૈર્ય પોત પોતના મિત્ર વર્તુળ સાથે ફરવા જાય. તો વળી અનુ કોઈ ને કોઈ પ્રસંગે દિશા અને ધૈર્યની ઉમરના સંતાનો વાળા મિત્રો-કુટુંબીઓને બોલાવીને જલસો ગોઠવે. તે ઉપરાંત અમ્માને રુચે એવાં ઓળખીતાઓને ભિળાં કરીને ઘેર ભોજન સમારંભ પણ રાખે આમ ત્રણેય પેઢી એકબીજાની હુંફે છતાં ય સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર રહે છે.

દ્રશ્ય નં. ૯ (વીસ વર્ષ બાદ)

પોતાના સંતાનો અને એમના ય છોકરાંઓ પોતાના મિત્રો અને ‘ક્લીંગ’ના સંબંધો સાચવવા પાછળ એટલાં વ્યસ્ત હોય છે કે મમ્મી અને પપ્પાજીનો ખ્યાલ કરે તો એમની ‘સ્વતંત્રતા’ ઉપર કુઠરાઘાત થતો લાગે એટલે આના ઉપાય તરીકે અનુપમા અને અમોલ સિનિયર સિટીઝન્સ માટે થતી પાર્ટીઓ અને મંદિરમાં થતા કાર્યક્રમોમાં વધુ ભાગ લેવા લાગ્યાં છે.

"એકત્ર" : પરિચય

• અતુલ રાવલ

આધુનિક સમયમાં, ટેકનોલોજીના વ્યાપક એવા ઉપયોગથી, જ્યારે જીવનનાં તમામ વ્યવહારો કરવાની પદ્ધતિઓમાં પરિવર્તનો આવી રહ્યા છે, જેમ કે, બેંક-રેલવેની કામગીરી વગેરે, તો પછી લેખન-વાંચનની પ્રવૃત્તિમાં કેમ નહીં?

ગુજરાતી લેખન-વાંચનની પ્રક્રિયામાં, ટેકનોલોજીના ઉપયોગ વડે આવી રહેલાં પરિવર્તનને 'એકત્ર'ના નામે ઓળખાવી શકાય. 'એકત્ર' એવી એક બારી છે જ્યાંથી, જેમ ઘરની છાજલીઓ પરથી પુસ્તકો લઈને વાંચી શકાય તેમ કમ્પ્યુટરના સ્ક્રીન પર આ પુસ્તકો વાંચી શકાય. આંગળીના ટેરવેથી જેમ પુસ્તકનાં પૃષ્ઠો ઉથલાવીએ છીએ, તેમ જ પૃષ્ઠો ઉથલાવતાં જઈને વાંચવાની એક ડિજિટલ વ્યવસ્થાને 'એકત્ર'ના નામે ઓળખાવી શકાય.

'એકત્ર'માં ભારતીય સાહિત્યનાં પુસ્તકો ઉપલબ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરાઈ રહ્યો છે. આરંભ તો ગુજરાતી ભાષાના પુસ્તકોથી કરવાનો છે, પણ પછી અન્ય ભારતીય ભાષાઓને પણ એમાં સમાવતા જઈને, એક આપ્ટ પુસ્તકોની શ્રેણી 'એકત્ર'માં ઉપલબ્ધ કરવાનો ઈરાદો છે. નવાં પ્રકાશનો, પૂર્વેનાં પ્રકાશનો અને એમ સાહિત્યનાં ક્ષેત્રમાં સમાવી શકાય એવાં તમામ પુસ્તકોને અહીં જગ્યા આપવાની છે. અહીં આ પુસ્તકોને ડાઉનલોડ કરીને સાચવી પણ શકાય અને અથવા ઓનલાઈન પણ વાંચી શકાય એવી વ્યવસ્થા ઊભી કરી છે.

'એકત્ર'માં પુસ્તકો ઉપરાંત ઓડિયો બુક્સ પણ ઉપલબ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. કમ્પ્યુટરની મદદથી પુસ્તકોને વાંચવાની સાથે સાથે જ સાંભળી શકાય એવી પણ એક વ્યવસ્થા ઊભી થઈ શકે એમ છે. અને આમ કરીને, સાહિત્યને શ્રવણ દ્વારા પામવાની એક અદ્ભુત અનુભૂતિ સુધી લઈ જનારી શક્તિને પણ સાકાર કરવી છે.

સામયિકોનું પ્રકાશન પણ 'એકત્ર'માં થાય એમ ઈચ્છનીય છે. હાલ પ્રકાશિત થઈ રહેલા સામયિકો ઉપરાંત 'એકત્ર' દ્વારા સંપાદિત સામયિકને પણ અહીં પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવી રહ્યો છે.

'એકત્ર' દ્વારા સાહિત્ય સાથે જોડવા માટે જે એપ્લિકેશન જરૂરી છે તે 'એપલ' અને 'ગુગલ' પરથી વિના મૂલ્યે ડાઉનલોડ કરી શકાય છે. કોઈ પણ ઉપકરણ દ્વારા 'એકત્ર' સુધી પહોંચી શકાય એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી રહી છે. મોબાઈલથી લઈને કમ્પ્યુટર સુધીનાં સાધનોમાં 'એકત્ર' દ્વારા પુસ્તકો વાંચી શકાય એમ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય અને પછી ભારતીય સાહિત્યને, કમ્પ્યુટરની એક જ ક્લિક દ્વારા, આંખ સામે રજૂ કરવું કે પછી કાન દ્વારા પામવું, એવી અનુકૂળતા ઊભી કરી આપનારી વ્યવસ્થા, નામે 'એકત્ર'ને આવકારીએ અને આપણાથી શક્ય હોય તેટલો સહકાર આપી આ પ્રયત્નને આગળ લઈ જઈએ.

www.ekatrabooks.com પરથી આગળની માહિતી મેળવી શકાય.

e.mail : atulraval@gmail.com

ક્યારેક એકલી પડેલી અનુપમાને કોણ જાણે કેમ પણ પોતાનાં જ સંતાનો, કુટુંબીઓ અને મિત્રો સાથે અંતરની લાગણી હોવા છતાં ય એક પ્રકારનું અંતર સતત હાજર હોવાનું અનુભવાય છે. અત્યારે તો અદીઠ ભાવિની ચિંતા કર્યા વિના અનુપમા અને અમોલ દ્રશ્ય એકમાં વર્ણવ્યું તેવું જીવન જીવશે એવી શ્રદ્ધા સેવે છે. ભૌતિક સુખ-સગવડનાં સાધનો અને અતિશય વ્યક્તિપ્રધાન સમાજમાં રહેતાં હોવાને કારણે એમની શ્રદ્ધા કેવી ઈળીભૂત થઈ છે તે જોવા આપણે એમને વીસ વર્ષ પછી મળીશું.

[71 Half Edge Lane, Eccles, MANCHESTER M30 9AZ, U.K.]

"ઓપિનિયન"/ Opinion

વિવેચક મધુસૂદન કાપડિયાના 'અમેરિવાસી કેટલાક ગુજરાતી સર્જકો' પુસ્તકનું થયેલું વિમોચન

• પ્રવીણ પટેલ 'શશી'

અમેરિકા ખંડે પ્રાધ્યાપક મધુસૂદન કાપડિયા એક માત્ર સમીક્ષક છે. સાહિત્ય પ્રતિ એમને પ્રીતિ અને નિષ્ઠા. વિશાળ વાંચન એટલે આલોચનામૂલક પરીક્ષણ એ ચોક્કસાઈથી કરી શકે. પ્રકાશ-વિમર્શ કાર્યક્રમ અંતર્ગત, નોર્થ અમેરિકાની ગુજરાતી લિટરરી અકાદમી દ્વારા, મધુસૂદન કાપડિયાના પુસ્તક 'અમેરિકાવાસી કેટલાક ગુજરાતી સર્જકો'નું વિમોચન જૂન ૧૧, ૨૦૧૧ને રોજ એડિસનના ટી.વી. એશિયા ઓડિટોરિયમમાં થયું.

પ્રારંભે અકાદમીના પ્રમુખ રામ ગઢવીએ કાર્યક્રમની રૂપરેખા આપી. પુસ્તક લેખક મધુસૂદનભાઈ, કાર્યક્રમ સંચાલિકા પદ્માબહેન નાયક અને અતિથિ વિશેષ કવિ સિતાંશુ યશસ્વન્દ્રને એમણે મંચ પર નિમંત્ર્યાં. તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે પુસ્તક વિમોચન એચ. આર શાહને શુભ હસ્તે થયું. એમણે અફસોસ વ્યક્ત કર્યો કે અમેરિકામાં દર પાંચ ભારતીઓએ એક ગુજરાતી હોવાં છતાં આપણે આપણી માનુભાષાને આગળ રાખી નથી. આ સંદર્ભે એમણે એમના ટી.વી. નેટવર્કમાં શરૂ થયેલી ગુર્જરી ચેનલનો લાભ લેવા અનુરોધ કર્યો. સુધીર પરીખે શ્રોતાઓને "ગુજરાત ટાઈમ્સ"ના ગ્રાહક બની ગુજરાતીતા જરી રાખવાની વાત કરી.

પદ્માબહેને દોર આગળ ધપાવ્યો; પ્રથમ મધુસૂદનભાઈના પુસ્તકનું નિવેદન, પછી પુસ્તકમાં સમાવેલ પૈકીના સાત સર્જકોના પ્રતિભાવો, અને છેલ્લે સિતાંશુભાઈનું સમાપન.

પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ ૨૬ સાહિત્યકારો પૈકી લગભગ બધાં જ સાથે મધુસૂદનભાઈને પરિચય છે, ઘણાં સાથે સ્નેહસબંધ છે, અને થોડાં સાથે મૈત્રી પણ છે. નાજુક તબિયતને કારણે લેખનકાર્ય ચારેક વર્ષ લંબાયું. ગાંધીનગર સ્થિત 'ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી'એ આ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. અહીંની અકાદમીના સહયોગ અને નરેન્દ્ર લાખાણીના સૌજન્ય થકી, અમેરિકા ખાતે પુસ્તકનું વિતરણ થશે. અકાદમીના સભ્યોને જો કે આ વિના મૂલ્યે મળશે.

મધુસૂદનભાઈએ કેટલીક સ્પષ્ટતા કરી, 'અપવાદ સિવાય અહીં બૃહદ વાચન નથી, સાહિત્યિક સજ્જતાનો પણ અભાવ છે. કાવ્ય શબ્દની કળા છે, બાકી માત્ર લાગણી કે વિચારથી કાવ્યત્વ ના જ આવે. સ્ફુલ્લિંગ, ગ્રહણશીલતા અથવા પ્રત્યાયનક્ષમતાનો અભાવ – એવાંનો સમાવેશ પુસ્તકમાં નથી.' એમણે કૃતિને જ નજર સમક્ષ રાખી છે, કતીને નહીં. ખૂબી માટે ઉમળકાભિર પ્રશંસા કરી તો ક્ષતિ બાબતે કઠોરતાથી ટીકા પણ કરી છે. પ્રસ્તુત સાહિત્યકારોનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં શું મૂલ્યવાન અર્પણ તે દર્શાવવાનો એમનો પ્રયત્ન રહ્યો છે. પુષ્ટિ કાળે એમણે પુસ્તકમાં લીધેલાં સર્જકોની કલમ કસબના દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. આસ્વાદ સાથે અહીંનાં આપણાં કવિઓનાં ચુંદા કાવ્યોનું પુસ્તક કરવાની એમને ઈચ્છા છે. આવું નવલિકા સંચય પુસ્તક પણ એમને કરવું છે.

પદ્મા નાયક, નટવર ગાંધી, સુચી વ્યાસ, હરનિશ જાની, વિરાડ કાપડિયા, આર.પી. શાહ, રાહુલ શુક્લ આદિએ ત્યાર બાદ લેખક મધુસૂદનભાઈ અને એમની આલોચના અંગે પોતાના પ્રતિભાવો આપ્યા.

પદ્માબહેનને પુસ્તકનું શીર્ષક ગદ્યાળું લાગ્યું. પુસ્તકમાં ટૂંકો પણ સર્જક પરિચય, સર્જકનાં ચૂંટેલાં પુસ્તકોની યાદી, અને છેલ્લે સૂચિ હોવી એમને આવશ્યક લાગી. પૂઠ્ઠી રીડિંગની કેટલીક ચૂક કઠી. એમણે કહ્યું કે એમની લેખિની ખરેખર તો અમેરિકામાં વસતી ભારતીય ઈમીગ્રન્ટ નારી ગોપા કે લોપાનો કે વિશ્વમાં વસતી કોઈ પણ નારીના પ્રતીક રૂપે છે. બીજું, પુસ્તકમાં એમની છબિ એવી ઉપસાવી છે કે એ વિષાદિની છે, પરંતુ તે વિષાદિની નહીં બલકે વિનોદિની છે. નટવર ગાંધીએ જણાવ્યું કે આ પુસ્તકમાં વકીલની દલીલબાજી છે, કવિ અને એની કવિતા પ્રત્યેના પૂર્વગ્રહો છે, અલંકારો અને વિશેષણોનો મોટો ખડકલો છે, મધુસૂદન વ્યક્તિ અને વ્યક્તિત્વને અલગ પાડી શક્યા નથી, આમ આ સમતોલ વિવેચન ગ્રંથ નથી.

હરનિશ જાનીએ હસતાં હસતાં કહ્યું કે ‘મધુસૂદનભાઈ, તમે સમીક્ષક મટી સર્જક બન્યા, બીજા આલોચકો હવે પછી તમારી પાછળ પડશે.’ એમણે એમ પણ કહ્યું કે વિવેચક વખોડે કે વખાણે તે તો જાણે ઠીક, પણ અવગણે તે તો એમને બિલકુલ ના ગમે ! વિરાડ કાપડિયાએ મધુસૂદનભાઈને મત્સયવેધી લેખ્યા, તીરની માફક પ્રભાવક શૈલીમાં લખે પણ તે ચોટદાર કેમ નહીં ? આર.પી.એ ‘સાહેબ’ના ગુણગાન ગાયાં. મધુસૂદનભાઈ સમયના પાબંદી, મોડા આવનાર માટે દુર્વાસા બને, અને મોડા પડ્યા તો આખી લાઈફ માટે ફિટાઉસ કરી દે. પણ, મધુસૂદને એમને દિવ્યચક્ષુ આપ્યાં, જે થકી એ નામી-અનામી કલાકારો અને સાહિત્યકારોને પામી શક્યા, અને એ ધન્ય બની ગયા. પ્રસંશામાં એમને અતિશયોક્તિ લાગી, ‘ઉઠાંતરી’ શબ્દ કહ્યો, ગાઢેલિયત સામે પુરાવો આપ્યો, જે ભૂલ થઈ – પાને છપાઈ ગઈ એ તો કાયમ માટે સરાસર અન્યાય જ થયો ને ? મિચ્છામી દુઃખડમ્, સામે પાછી દિલેરી ! રાહુલ શુક્લે એક ભ્રત્તવાક્ય કહ્યું : ‘પૈસા કે કીર્તિ માટે વાર્તા ના લખાય, પણ જો એ ના લખાય તો પછી હૃદયમાં ઢબુરાયેલાં પાત્રો ડૂસકાં ભરે !’ ‘તાલમેલીઆ’ શબ્દની ટીકા, એમણે હળવી રીતે લીધી. વિવેચકે ટીકા કરવી પડે, પણ લોકોને એ કેમ સમજાતી નથી.

અને, છેલ્લે સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર દ્વારા સમાપન. આલોચનાની આલોચના કરતાં એમને બીક લાગે અને મજા પણ આવે. એમણે પ્રકાશ-વિમર્શનો અર્થ સમજાવ્યો. પ્રકાશ પાડવો એટલે પુસ્તકના લખાણની બારીકાઈઓ દૃષ્ટિગોચર કરાવવી. વિમર્શ એટલે મનન કરી ગુણદોષ બાબતે વિચારવિનિમય કરવો. આ બેનું સંયોજન, એટલે ગ્રંથાવલોકન.

સિતાંશુભાઈએ જાણાવ્યું કે પુસ્તક લખાણદોરની મધુસૂદનભાઈની સ્થિતિ સળંગ બાણશ્યા પર સૂતેલા ભીષ્મ જેવી રહી. ઉમળકાથી, અજોડ રીતે, એમણે ઉન્કૃષ્ટ આસ્વાદ કરાવ્યો છે. એમનું અવલોકન, કૃતિનિષ્ઠ અને સમજાવૂર્વકનું છે. ઉત્તમતાને આગળ રાખીને સર્જકોને વધુ સારી રીતે એ સમજાવવા શક્યા છે. પ્રતિભાનું માવજત કરતું રસાળ શૈલીમાં લખાયેલું આ હૃદયંગમ પુસ્તક છે.

એમણે એમ પણ કહ્યું કે મધુસૂદનભાઈને સહુ પ્રત્યે પ્રીતિ છે એટલે પ્રીતિપૂર્વક એમણે પ્રહાર કર્યા છે, પણ પ્રીત એટલી બધી છે કે પ્રહાર વધુ લાગે છે. લીટીએ લીટી તો લખ્યું છે તે કરતાં ન લખાયેલી લીટીઓમાં પણ લખ્યું છે. રફેજ-ખરબચડું છે, પણ સત્ત્વ વધુ હોય તે ઉચિત. ગાંધી અને અનુગાંધીયુગમાં મધુસૂદનભાઈ વિચરે છે, પરંતુ આધુનિકયુગ અને અનુઅઘતનયુગથી પાછળ છે. કોલોનિયલ એમની મેન્ટાલિટી છે, અને સારો ગુજરાતી પાડોશ અપાવવાની એમની વૃત્તિ છે.

સિતાંશુભાઈનું તારણ એવું રહ્યું કે ‘મનુષ્ય માત્ર સર્જક છે. ગુજરાતી સર્જકો ક્યાં વસે છે તે અગત્યનું નથી. ખરું પૂછો તો અહીં ડાયસ્પોરા જેવું નથી. હૃદય વતનમાં અને સ્થૂળ રીતે અહીં. પરિપૂર્ણ રીતે આપણે અમેરિકાવાસી બન્યાં નથી. હજી આપણે આપણામાં જ રાચીએ છીએ. સર્જકોની અહીં કટોકટી નથી, છતાં જુદો મરોડ પણ નથી. આત્મરતિમાંથી નીકળી સાહિત્યરતિ તરફ સર્જકે વળવું પડે. અનેકકેન્દ્રિયતા હવે આવશ્યક બની રહે છે. વિશ્વક સાહિત્યપ્રવાહો સાથે તાલમેલ રાખી આપણું સર્જન થવું જોઈએ. સહૃદયતાથી સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રયાણ કરીએ તો પછી કોઈ હા કે ના નહીં કરે.’ એમના મતે પરિસંવાદ જેવી આ સભા રહી. પ્રતિભાવકોએ પોતાના માટે જે લખ્યું તેની જ વાત કરી, પરંતુ બીજાં માટે જે લખાયું તેની છોડછાડ ના કરી. ડાયસ્પોરિક એક્સપિરિયન્સ રજૂ કરતા આદિલ, મધુ રાય અને

અન્ય સર્જકો પુસ્તકમાં નથી જે બાબતે એમને પ્રશ્ન પણ થયો. સમાપન કરતાં એમણે જાણાવ્યું કે આપણો ડાયસ્પોરા જ્યારે ઐતિહાસિક તબક્કા પર ખડો છે ત્યારે મધુસૂદનભાઈનું પુસ્તક ઉંબરા ઉપર દીવા જેવું છે. સિતાંશુભાઈએ એમ પણ કહ્યું કે એ એક એવા માણસ છે જે નોસ્ટેલજિક નાળ કાપવા આવ્યા છે. એમણે અનુરોધ કર્યો કે તમે અમેરિકાવાસીઓ ખૂબ હસો છો તો ગુજરાતને મુક્ત મને તમારું હાસ્ય આપો.

કાપડિયા સાહેબને સર્વ વતી ખૂબખૂબ અભિનંદન.

[80 Corona Court, OLD BRIDGE, NJ 08857-2854, U.S.A.]

અમેરિકાવાસી કેટલાક ગુજરાતી સર્જકો

• દીપક મહેતા

‘આ લખતી વખતે કૃતિને જ નજર સમક્ષ રાખી છે, એના કતિને નહીં. આમાં સમાવિષ્ટ લગભગ બધા જ સાહિત્યકારોની સાથે મારે પરિચય છે, ઘણાની જોડે સ્નેહસંબંધ છે, થોડાની સાથે મૈત્રી છે. કૃતિઓની મર્યાદાઓની ચર્ચા કરતી વખતે લેશ પણ ઉદારતા રાખી નથી. જેવું છે તેવું, જેવું મને લાગ્યું છે તેવું સ્પષ્ટ, કદાચ કઠોર વાણીમાં લખ્યું છે.’

આ શબ્દો છે ‘અમેરિકાવાસી કેટલાક ગુજરાતી સર્જકો’ પુસ્તકના અમેરિકાવાસી લેખક મધુસૂદન કાપડિયાનાં. છેલ્લાં દસપંદર વરસમાં વિદેશવાસી ગુજરાતીઓનાં લખાણો વિષે ઠીક ઠીક લખાયું છે, બલકે લખાવવામાં આવ્યું છે. તેમાંનું ઘણું અહો રૂપમ્, અહો ધ્વનિ જેવું છે. શ્રેષ્ઠ નિબંધો ને વાર્તા ને કવિતાના સંપાદનો ઠલવાવા લાગ્યાં છે અને તેની ‘અભ્યાસી પ્રસ્તાવના’માં સંપાદકો મામૂલી કૃતિઓનાં પણ સુંડલા મોઢે વખાણ કરે છે, અગાઉના ભાટચારણોની યાદ આપે એ રીતે. આવા વાતાવરણમાં પ્રગટ થતું મધુસૂદનભાઈનું આ પુસ્તક સાવ નોખું તરી આવે તેવું છે. કારણ?

પહેલું કારણ : જુદે જુદે વખતે, જુદે જુદે નિમિત્તે લખાયેલા લેખોને ગોઠવીને તેને ‘અભ્યાસ’માં ખપાવતું આ પુસ્તક નથી. અમેરિકાવાસી ૨૫ લેખકો વિષેનાં લખાણો સુઆયોજિત, પૂર્વનિયોજિત અભ્યાસના ભાગ રૂપે જ તૈયાર થયાં છે. આ ૨૫ ને : પત્રા નાયક, હરનિશ જાની, કિશોર મોદી, કૃષ્ણાદિત્ય, પ્રીતિ સેનગુપ્તા, અશરફ ડાબાવાલા, મધુમતી મહેતા, ભરત ઠક્કર, ભરત ત્રિવેદી, રાહુલ શુક્લ, પ્રીતમ લખલાણી, વિરાડ કાપડિયા, નટવર ગાંધી, ભરત શાહ, શકુર સરવૈયા, ઈન્દ્ર શાહ, ચંદ્રકાંત શાહ, કિશોર રાવળ, ઘનશ્યામ ઠક્કર, કમલેશ શાહ, આર. પી. શાહ, આનંદ રાવ લિંગાયત, સુચી વ્યાસ, જયશ્રી વિનુ મરચંટ અને સુધીર પટેલ અને લેખકની ખુદવક્ષાઈ અને ખેલદિલી તો જુઓ : બાબુ સુથારનાં લખાણોના મર્મ સુધી પહોંચી શકાયું નથી એવો એકરાર કરે છે

એટલું જ નહીં, શિરીષ પંચાલ પાસે એમને વિષેનો લેખ લખાવીને પુસ્તકમાં ઉમેરે છે! જોકે શિરીષભાઈ પણ બાબુ સુથારની કવિતાની જ વાત કરે છે. એમની વાર્તાઓ વિષે તો એટલું જ કહે છે : ‘એ કથાસાહિત્ય સાથે શુભ દ્રષ્ટિ થઈ શકતી નથી, મારી રુચિની પણ મર્યાદા હશે.’

બીજું કારણ : પૂરેપૂરી તૈયારી કર્યા પછી જ લેખકે અહીં લખવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. જે લેખકો વિષે લખ્યું છે તેમનાં પુસ્તકો જ નહીં. સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલી (પણ ગ્રંથસ્થ નહીં થયેલી) રચનાઓ પણ વાંચી છે, કેટલાકની તો અપ્રગટ રચનાઓ પણ મેળવી છે. લેખક કે તેનાં પુસ્તકો વિષે બીજાઓએ લખેલું

મધુસૂદન કાપડિયા

વાંચ્યું છે, એટલું જ નહીં તેને વિષે વિચાર્યું છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રની અને પશ્ચિમી વિવેચનની નક્કર ભૂમિકા આ લેખક પાસે છે. એટલું જ નહીં, મુંબઈ કે અમદાવાદમાં બેઠેલા ઘણા વિવેચકો સમીક્ષકો નહીં વાંચતા હોય તેટલું સર્જાતું જતું સાહિત્ય અમેરિકામાં બેઠેલા આ લેખક વાંચતા રહે છે. જે કે વાંચે છે બધાનું, પણ દોરવાય છે માત્ર પોતાની સૂઝસમજથી. અને એમની સાહિત્યિક સૂઝસમજ પાકા કાંઠાની છે, કાચી માટીની નથી.

ત્રીજું કારણ : જે ખરેખર સારું છે, જે ગમી જાય છે એના પર ઓળઘોળ થઈ જતાં લેખક અચકાતા નથી. એકંદરે સારું છે, પણ ... એવી મુરબ્બીવટથી તેઓ દૂર જ રહે છે. અહીં જેમને વિષે લખ્યું છે તેમાંના ઘણાખરા લેખકો કરતાં પોતે વયોવૃદ્ધ જ નહીં, જ્ઞાનવૃદ્ધ પણ હોવા છતાં અને જે નબળું છે, નકામું છે, જે નથી ગમ્યું તે વિષે બેધડક લખે છે. સંબંધો સાચવવા 'કાણાને કાણો નવ કહિયે'ની (અ)નીતિ ક્યારેય આચરતા નથી. લેખકે જ પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ 'ટીકા જે કઠોરતાથી કરી છે તો પ્રશંસા પણ ઉમળકાભરે કરી છે. પણ ટીકા હોય કે પ્રશંસા, લેખક માત્ર અભિપ્રાય આપીને ક્યાંય ટાઢા પાણીમાં બેસી જતા નથી. ઉદાહરણો, કારણો, સૈદ્ધાંતિક સમર્થનોના ઉના ઉના પાણીમાં આત્મવિશ્વાસપૂર્વક હાથ બોળે છે. ટૂંકમાં, જે કહેવું હોય તે પૂરતી સજ્જતાપૂર્વક કહે છે. લેખકે જ કહ્યું છે : 'અમેરિકાવાસી કેટલાક ગુજરાતી સર્જકોની સૌથી ગંભીર મર્યાદા સાહિત્યિક સજ્જતાનો અભાવ છે. બેચાર અપવાદ બાદ કરતાં આ સાહિત્યકારોનું વાચન એટલું દરિદ્ર છે કે આપણે હેબત ખાઈ જઈએ.' લેખકે જ 'બેચાર અપવાદ'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં સૌથી મોખરે તો આપણે એક જ નામ મૂકવું પડે : મધુસૂદન કાપડિયા.

ચોથું કારણ : અહીં જે લેખકોની વાત કરી છે તેમનાં લખાણોમાંથી પુષ્કળ ઉદાહરણો લેખકે ટાંચ્યાં છે. આથી લેખકે કરેલી પ્રશંસા કે ટીકાને નક્કર પીઠબળ તો મળે જ છે, પણ (આ લખનાર સહિતના) જે વાચકોએ અમેરિકાવાસી લેખકોનું લખવું બહુ ઓછું વાંચ્યું હોય તેમને આ ઉદાહરણો વડે કૃતિ અને કર્તાનો થોડો પરિચય મળી રહે છે અને લેખકની પરિષ્કૃત રુચિનો પરિચય પણ મળે છે તે તો લટકામાં.

પાંચમું કારણ : પુસ્તકને લેખકે પોતાના પગ પર જ ઊભું રાખ્યું છે. ધાર્યું હોત તો મોંઢાટ પ્રશંસા કરાવતી બેચાર પ્રસ્તાવનાઓ (વિદેશવાસી લેખકોને એકાદ પ્રસ્તાવનાના વખાણથી તો ધરવ થતો જ નથી) સહેલાઈથી લખાવી શક્યા હોત. એ તો બરાબર, પુસ્તકમાં અંદર કે બહાર પૂંદા પર નથી તો પોતાનો પરિચય છપાવ્યો કે નથી યુવાન વયનો ફોટો મુકાવ્યો. લેખકે પોતે પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે : 'અમેરિકાવાસી કેટલાક ગુજરાતી સર્જકોના લેખન સંદર્ભે જે કોઈએ સૌથી વધારે દાટ વાળ્યો હોય તો તે છે ડાયસ્પોરા સાહિત્યના વિવેચકો.'

આવો દાટ વાળનારાઓ સામે એકલવીર થઈને જૂઝનાર આ લેખક છે કોણ, એવો સવાલ ઘણા વાચકને થશે. પૂર્વાશ્રમમાં તેઓ મુંબઈની કોલેજોમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક હતા, અસાધારણ પ્રભાવક એવા વક્તા હતા, ધારદાર સમીક્ષક અને અભ્યાસી હતા. પણ દાયકાઓથી અમેરિકાવાસી બન્યા છે અને બીજા વિદેશવાસી લેખકોની જેમ તેઓ દર વર્ષે સ્વદેશ આવતા શિયાળુ પક્ષી નથી એટલે તેમનું નામ અહીં ઓછું જાણીતું હોય એ બનવાજોગ છે. પણ આ પુસ્તકમાં નામનું નહીં, કામનું મહત્ત્વ છે. આવું પુસ્તક પ્રગટ કરવાનું મહત્ત્વનું કામ ગાંધીનગરની 'ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી'ને કરવા જેવું લાગ્યું તેનો ય આનંદ છે.

આવાં રૂડાં કામ આપણા લેખકો અને પ્રકાશકોને હાથે થોડાં વધુ થાય તો?

અમેરિકાવાસી કેટલાક ગુજરાતી સર્જકો : લેખક - મધુસૂદન કાપડિયા : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર - ૧૭ : પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૧ : ૧૫ +૩૨૨ પાનાં : રૂ. ૧૭૫.

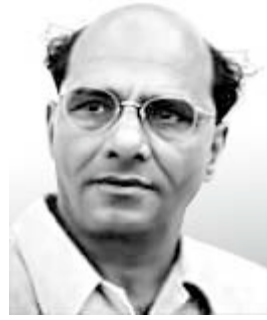
(સદ્ભાવ : 'વડનેટ', "મુંબઈ સમાચાર" 9.6.2011)

e.mail : deepakbmehta@hotmail.com

બાપુનું ધ્યાન રામમાં અને અમારું ધ્યાન બાપુમાં !

• ગુણવંત શાહ

ગાંધીજી કોણ હતા તેની ખબર સૌને હોય, પરંતુ ગાંધીજી શું હતા તેની ખબર બહુ ઓછા લોકોને હોય છે. મહાવીર ત્યાગીએ નોંધેલો એક પ્રસંગ ત્રણ વાર વાંચવાથી ગાંધીજી શું હતા તેનો અંદાજ આવી જાય એમ બને. પ્રથમ વાર એ પ્રસંગ વાંચવાથી ગાંધીજી પ્રત્યેનો આદર વધી જશે. બીજી વાર એ જ પ્રસંગ વાંચવાથી મૂર્તિમંત સત્યના પ્રતીક ગાંધીજીને મનોમન વંદન થઈ જશે. ત્રીજી વાર એ જ પ્રસંગ વાંચ્યા પછી સાક્ષાત્ સત્યનારાયણનાં દર્શન થઈ રહ્યાં હોય એવો પવિત્ર ભ્રમ તમારા માંદલાને સુગંધથી ભરી દે એ શક્ય છે. તો હવે મૌનપૂર્વક પાંચ ઊંડા શ્વાસ લીધા પછી મહાવીર ત્યાગીના જ શબ્દોમાં આ પાવન પ્રસંગ સાંભળો.

સ્વરાજ મળ્યું તેના થોડાક જ મહિનાઓ પહેલાં એક વાર ગાંધીજી વિશ્રામ કરવા માટે દેહરાદૂન-મસૂરી આવ્યા હતા. એમની તબિયત થોડીક લથડી હતી. હું એ દિવસોમાં ઉત્તરપ્રદેશ વિધાનસભાનો સદસ્ય હતો. આ વાતની ખબર પડી કે તરત ૧૫-૨૦ સ્વયંસેવકોને લઈને બિરલાભવનની નજીકના એક મકાનમાં રહેવાની ગોઠવણ થઈ ગઈ. પાસેની સસ્તી હોટલમાં ખાવાની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. મારી સાથે જે સ્વયંસેવક સામેલ થયો તે પોતાને ધન્ય માનતો હતો.

મને છેક શરૂઆતથી સ્વયંસેવકોની વચ્ચે સૂવાનો અને બેસવાનો શોખ હતો. તે દિવસોમાં સિગારેટ પીવાના પૈસા તો હતા નહીં, તેથી બીડીથી ચલાવી લેવાનું રાખ્યું હતું. માત્ર બે જ વ્યસન હતાં, એક બાપુનું અને બીજું બીડીનું! ક્યારેય બે વ્યસન એક સાથે ન થઈ શકે. બાપુને જોતાંની સાથે જ બીડી એવી રીતે બુઝાવી દેતો કે શક ન પડે. એમનાથી છાનામાના બીડી પીતો તો ય એને બુઝાવતી વખતે ભાવના અને ભક્તિ એટલી તો અગાધ તથા પવિત્ર હતી, જેવી દાન કે બલિદાન આપતી વખતે હોય.

દરરોજ સાંજે પ્રાર્થના થતી. પહેલાં તો હેપી વેલીના મેદાનમાં થતી, પરંતુ લોકોએ માગણી કરી કે શહેરની મધ્યમાં થવી જોઈએ. મેં એ માટે અનુમતિ માગી અને બાપુએ સ્વીકારી લીધી પછી સિલ્વરસ્ટન હોટલના મેદાનમાં પ્રાર્થના થવા લાગી. બાપુનું ધ્યાન રામમાં અને અમારું ધ્યાન બાપુમાં! લોકોની ભીડની ચારે બાજુ મારા સ્વયંસેવક મિત્રો ગણવેશ પહેરીને ફૂંડાનાં ફૂલોની માફક ગોઠવાઈ જતા. એક મિત્રને મારી અદેખાઈ આવતી કારણ કે હું ગાંધીજીએ ચડાવી મારેલો એવો અપરિચિત ભગત હતો.

એણે ગાંધીજીની કાનભંભિરણી કરી અને ફરિયાદ કરી કે : સ્વયંસેવકો મસૂરીના હમાલોને પ્રાર્થનામાં આવતા રોકે છે કારણ કે તેમનાં વસ્ત્ર મેલાં હોય છે. ગાંધીજીએ તો પોતાના પ્રવચનમાં કહી પણ દીધું : 'સ્વયંસેવકો હમાલોને પ્રાર્થનામાં આવતાં રોકે છે કારણ કે એમનાં વસ્ત્ર મેલાં છે.' મારા સ્વયંસેવકો તો ડઘાઈ ગયા. કાપો તો લોહી ન નીકળે!

હું ગાંધીજી પાસે પહોંચ્યો અને એમને કહ્યું : 'રામના મંદિરમાં બેસીને તમે જુદું કેમ બોલ્યા? તપાસ કર્યા બાદ ખબર પડી કે એક પણ હમાલોને રોકવામાં નથી આવ્યો, તો! એ બિચારા સ્વયંસેવકો તો બજારમાં ફરવા લાયક પણ ન રહ્યા! મારી વર્ષોની કમાણી પર તમે પાણી ફેરવી દીધું!' હું જેટલી બદતમીજી કરતો રહ્યો, તેમ તેમ બાપુ હસતા રહ્યા. બિરલાભવન પહોંચતાંની સાથે એમણે પ્યારેલાલ અને વ્રજકૃષ્ણ ચાંદીવાલાને આજ્ઞા કરી કે હમાલોનાં

વિશ્રામગૃહો પર જઈને તપાસ કરે અને કાલની પ્રાર્થનાસભા પહેલાં રિપોર્ટ રજૂ કરે. બીજા દિવસે શું બન્યું?

પ્રાર્થના સમાપ્ત થઈ કે તરત ગાંધીજીનું પ્રવચન શરૂ થયું. હું રિસાઈને દૂર જઈને ઊભો હતો. પ્રવચનમાં ગાંધીજીએ કહ્યું : ‘આજે તો હું પ્રાથિશ્ચત્ત કરવા માગું છું. આજે ત્યાગી તો મારાથી નારાજ થઈને દૂર ઊભો છે. એણે મને કહ્યું હતું કે : રામમંદિરમાં બેસીને હું જૂઠું કેમ બોલ્યો? મને એક વ્યક્તિએ જણાવ્યું કે હમાલોને પ્રાર્થનામાં આવતા રોકવામાં આવે છે. મેં એની વાત પર ભરોસો મૂકી દીધો. તપાસ કરી, તો વાત જૂઠી નીકળી. ત્યાગી તો કહેતો જ હતો કે : રામમંદિરમાં બેસીને હું જૂઠું બોલ્યો. મારે તો પ્રાથિશ્ચત્ત કરવું પડશે.

આખરે તો હું મહાત્મા છું ને! આવો, આપણે સૌ મળીને પ્રાથિશ્ચત્ત કરીએ. પ્રાથિશ્ચત્ત તો એ જ કે આપણે ભવિષ્યમાં આવું પાપ ન કરીએ. તો સૌ આંખ મીચીને રામનું ધ્યાન કરો. પ્રતિજ્ઞા કરો કે જ્યારે કોઈની બુરાઈ આંખે પડે, તો આંખ બંધ કરવી, કાને પડે તો કાન બંધ કરવા અને વળી કોઈની બુરાઈ તમારી અંદર પેસી જાય, તો મોં બંધ કરી લેવું. કોઈની બુરાઈ કે બદનામીની વાત પૂરી ચકાસણી કર્યા વિના મોં દ્વારા પ્રગટ ન કરવી.’ મેં પ્રાર્થના પછી બાપુની પાસે જઈને પ્રણામ કર્યાં. તેમણે કહ્યું : ‘તારા પાપીને ક્ષમા કરી દીધી કે?’ હું રડી પડ્યો. (મહાવીર ત્યાગીના પુસ્તક : ‘વે કાંતિ કે દિન’ પાન ૭૭-૮૦, પોકેટબુક કિંમત રૂ.૧).

*** **

સત્યની આવી ઝીણવટ ન હોય તેવા કોઈ પણ માણસે કદી પણ આમરણ ઉપવાસ ન કરવા જોઈએ. ગાંધીજી પછી ઘણા આમરણ ઉપવાસ થયા. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં બેસીને મોરારજીભાઈએ રાષ્ટ્રપતિના શાસનની સમાપ્તિ માટે આમરણ ઉપવાસ કર્યા ત્યારે વડાપ્રધાન ઈન્દિરાજી (સામી બાજુએ હતાં છતાં) એમને મળવા આવ્યાં હતાં. કટોકટી પછી મોરારજીભાઈ વડાપ્રધાન બન્યા ત્યારે વિનોબાજીએ પંચાયત આશ્રમમાં ગૌહત્યાબંધી માટે આમરણ ઉપવાસ આદર્યા હતા. દાદા ધર્મોદિકારીએ પંચાયત અને દિલ્હી વચ્ચે આવનજાવન કરીને સમાધાન સિદ્ધ કર્યું હતું. મોરારજીભાઈએ કટોકટીને ‘અનુશાસન પર્વ’ કહેનારા વિનોબા પ્રત્યે જરાય કટુતા રાખ્યા વિના દાદાને સહકાર આપેલો, પરંતુ ઈન્દિરાજીએ વિનોબાની ગૌહત્યાબંધીની વાતને ટેકો આપવામાં જબરી કંજૂસાઈ કરી હતી. મોરારજીભાઈએ કહેવું : ‘સંત વિનોબાને મરવા ન દેવાય.’

મારી દ્રષ્ટિએ આમરણ ઉપવાસ કરનારની ચિત્તવૃત્તિ પ્રાર્થનામય અને ટ્રેપમુક્ત ન હોય તો તે દબાણ કે બ્લેકમેઈલ કરનારા ઉપવાસ બની જાય છે. અણગા લજરે કે બાબા રામદેવના ઉપવાસની કક્ષા અંગે વિચારવું રહ્યું. અણગાજી ગાંધીજીનું છે તો ય તેમની પાસે સત્યશોધકને શોભે એવી ‘ઝીણી ચીવટ’ નથી. બાબા રામદેવ ખૂબ બોલે છે અને ઉતાવળે બોલ બોલ કરે છે. સત્યવાદી હોય એવા માણસની જુબાની લાંબી નથી હોતી. સંન્યાસીને છાજ એવી સહજ સ્વસ્થતાવાળી મુદ્રા એમની વાણીમાં અને એમના હલનચલનમાં વરતાતી નથી. એક પ્રથા શરૂ કરવા જેવી છે. જેને ‘એકિટવિસ્ટ’ કહેવામાં આવે છે તેને માટે ‘ક્રિયાવાન’ શબ્દ પ્રયોજવો જોઈએ.

‘કર્મશીલ’ શબ્દમાં ‘શીલ’ ભારે વજનદાર જણાય છે. એ જ રીતે ભૂખહડતાલ, ધરણાં, રસ્તારોકો, બંધ કે હડતાલ માટે ‘સત્યાગ્રહ’ શબ્દ ન પ્રયોજાય, તો યોગ્ય ગણાશે. ‘સત્યાગ્રહ’ શબ્દ ગાંધીજી સાથે જોડાયેલો છે અને એમાં શત્રુભાવ કે ટ્રેપભાવને સ્થાને કેવળ પ્રાર્થનાભાવ હોય છે. ગુરુત્વાકર્ષણ વિનાની પૃથ્વી હોઈ શકે, તો જ સત્ય વિનાનો સત્યાગ્રહ હોઈ શકે. પ્રતિકાર તો સત્ય વિના પણ થઈ શકે, પરંતુ સત્યાગ્રહનું ગુરુત્વ મધ્યબિંદુ તો સત્ય જ હોવાનું.

માનશો? થોડાંક વર્ષો પર ગાંધી આશ્રમના આંગણામાં શંકરસિંહ વાઘેલા ‘ઉપવાસ’ પર બેઠા હતા. મોદી સરકારે સ્પેશિયલ ઈકોનોમિક ઝોન

(SEZ) માટે શરાબબંધીમાં છુટછાટ મૂકી રહી હતી તે સામેના આ ‘ઉપવાસ’ હતા. બીજા જ દિવસે એક પત્રકારે શંકરસિંહને પૂછ્યું હતું : ‘તમારી ફેવરિટ વિલરૂકી (બ્રાન્ડ) કઈ?’ એમની સાથે બેઠેલા મુ. યુનીભાઈ વૈઘનો ફોટો અખબારમાં જોયો ત્યારે ગ્વાનિ થઈ હતી.

નિયતિનું નૃત્ય (Dance of destiny) ચાલી રહ્યું છે. સરકારો આવશે અને જશે. ભ્રષ્ટાચાર સામે ક્યારેક ભ્રષ્ટાચારમાં ટૂંબેલા લોકો પણ સત્યાગ્રહ કરશે. અબજેપતિ હોય તેને ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેતા લોકો પ્રત્યે અઢળક સહાનુભૂતિ હોય છે! સદીઓ વહેતી રહેશે. વડાપ્રધાનો બદલાતા રહેશે. રાજકારણીઓ નવાં નવાં જૂઠા ફેલાવતા રહેશે. નિયતિના વિરાટ ખેલમાં કાળના બ્લેક હોલમાં એ બધાં ધરબાઈ જશે, ત્યારે ય ટૂંકી પોતડીમાં પોતાનું બોમ્બું સ્મિત વેરતા ગાંધીબાપુ અડીખમ ઊભા હશે! (૬-૬-૨૦૧૧)

પાઘડીનો વળ છેડે

હું માનું છું કે પ્રાર્થના ઉપવાસ વિનાની ન હોઈ શકે, અને સાચો ઉપવાસ પણ પ્રાર્થના વિનાનો ન હોઈ શકે. મારા ઉપવાસ તો મારા પીડિત આત્માની પ્રાર્થના રૂપે થયા હતા. - ગાંધીજી (નોંધ: તા. ૧૧-૨-૧૯૩૩ને દિવસે પુણેથી અંગ્રેજી HARIJANનો પ્રથમ અંક પ્રગટ થયો તે પહેલાં ડૉ. આંબેડકર (યરવડા જેલમાં) ગાંધીજીના આમરણ ઉપવાસ પછી માની ગયા તે સંદર્ભે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો : ‘શું

ઉપવાસમાં દાબદબાણ નથી હોતું?’ એ પ્રશ્નના જવાબમાં ગાંધીજીએ અંગ્રેજીમાં જે જવાબ આપ્યો તેનો ગુજરાતી અનુવાદ અહીં આપ્યો છે. એ પ્રથમ અંકમાં ડૉ. આંબેડકરનો કડવો સંદેશો પણ પ્રગટ થયો હતો. બોલો! આવો ઉપવાસ કોણ કરી શકે?)

Blog:<http://gunvantshah.wordpress.com>

(સદ્ભાવ : ‘વિચારોના તુંદાવનમાં’ નામે લેખકની કટાર, ‘સત્રડે’ પૂતિ, “દિવ્ય ભાસ્કર”, ૧૨.૦૬.૨૦૧૧)

કનેરી અને અન્ય વિદેશી વારતાઓ

• રઘુવીર ચૌધરી

વિશ્વની જુદી જુદી મહાન ભાષાઓના ઉત્તમ સર્જકોની બાર વાર્તાઓના ભાવાનુવાદનું આ પુસ્તક છે : ‘કનેરી અને અન્ય વિદેશી વારતાઓ’ પુસ્તકનું મુદ્રણ-પ્રકાશન પણ ઉત્તમ છે. પુસ્તક જોતાં કોઈકને પ્રશ્ન થશે : કોણ છે આ મીના શાહ? આવી આવડત અને નવરાશ એમને ક્યાંથી મળી? એક મીના દવે છે, જે પહેલાં લલિત નિબંધો લખતાં હતાં.

પુસ્તકનો આમુખ વાંચતાં જાણવા મળશે કે આ તો કવિશ્રી ઈન્દ્ર શાહનાં જીવનસાથી છે. ડૉ. બાબુ સુથાર અને ઈન્દ્ર શાહે આજથી પાંચેક વર્ષ પહેલાં ‘સન્ધિ’ ત્રૈમાસિક શરૂ કરેલું. એના સત્તર અંક થયા છે.

આ સામયિકે મૌલિક રચનાઓ સાથે અનુવાદ પણ પ્રગટ કર્યા છે. આ સામયિકના સંપાદકો દરેક લખાણ વાંચીને એનું યોગ્ય સંપાદન કરે છે. મીનાબહેન શાહને ડૉ. બાબુ સુથારના પરામર્શનો લાભ મળ્યો અને એમનું નિવાસસ્થાન તો ભારતીય લેખકોના આતિથ્ય માટે પણ જાણીતું અને માનુભાષા

માટેની આત્મીયતા તો ખરી જ. વળી, કવિવર લા. દા. અને વિવેચક શિરીષ પંચાલનું પ્રોત્સાહન. પરિણામે સાંપડ્યું આ યાદગાર પુસ્તક.

સ્વિડિશ લેખક પાર લાગેકવીસીની વાર્તા ‘માનવજાત વિશેની એક દંતકથા’, ઈટાલીના મહાન સર્જક લુઈજી પિરાન્દેલોની વાર્તા ‘યુદ્ધ’, રશિયન લેખક વાલેરી બ્રિયુસોવની વાર્તા ‘અરીસાની ભીતરમાં’, જર્મન સર્જક સીગફ્રીડ લેન્ઝની વાર્તા ‘ગામમાં સરકસ આવ્યું ત્યારે’, નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા જાપાનીઝ લેખક યાસુનારી કાવાબાતાની વાર્તા ‘કનેરી’ પરથી લેખિકાની પસંદગીનો ખ્યાલ આવશે.

‘કનેરી પંખીઓ’ ત્રણેક પૃષ્ઠની વાર્તા છે, પત્ર રૂપે લખાઈ છે. પ્રથમ વાક્ય ચુંબકનું લક્ષણ ધરાવે છે : ‘આજે હું મારા વચનનો ભંગ કરીને ફરી એક વાર તમને પત્ર લખી રહ્યો છું.’ પત્રનો વિષય છે ભેટ મળેલાં બે કનેરી પંખીઓ. પત્ની કાળજી લેતી, પોતે માત્ર નજર નાખતો અને ભેટ આપનાર યુવતીને યાદ કરી લેતો.

તુરત આવે છે વાર્તાનો માર્મિક અંશ :

‘તમે જ કહ્યું હતું ને? તમારે પત્ની છે અને મારે પતિ. આપણે એકબીજાને મળવાનું બંધ કરવું જોઈએ. કાશ, તમારે પત્ની ન હોત તો કેવું! હું તમને આ કનેરી પંખીઓ આપું છું. એમને જોઈને તમે મને યાદ કરજો. તમે જુઓ તો ખરા! આ બેઉ પંખીઓ હવે એક યુગલ બની ગયાં છે. જા કે, દુકાનદારે તો મન ફાવે એમ એક નરને અને એક માદાને પકડીને આ પીંજરામાં મૂકી દીધાં હતાં.’ (પૃ. ૪૩)

જેને સંબોધીને પત્ર લખાયો છે એનાથી વાર્તાનાયક અંતર કેળવતો જાય છે અને અંતે પ્રેમના નિમિત્તને પત્નીની નજીક લઈ જાય છે! આ વાર્તા વિશે કોઈ ભાવક આથી જુદી રીતે પણ પ્રતિભાવ આપે. પણ વાર્તાનું એકેએક વાક્ય સ્પર્શનું જાય છે. કશુંક અપૂર્વ અને અનન્ય વાંચનાનો અનુભવ થાય છે.

‘મમીના પગનો પંજો’ ફ્રેન્ચ સર્જક થિયોફીલ ગોતિમેરની સોળ પૃષ્ઠની લાંબી વાર્તા છે. કલ્પના, સ્વપ્ન, તરંગ પણ મનુષ્યના આંતરિક અસ્તિત્વનાં વાસ્તવિક સૂક્ષ્મ ઘટક છે. મમી અને એને સાચવવાની ઐતિહાસિક ઘટનાનો લેખકે પૂરતો ઉપયોગ કર્યો છે. પણ જે કંઈ વાર્તામાં બને છે એ એક પછી એક રહસ્ય ઉઘાડે છે. વાર્તાનો અંત જુઓ : ‘આગલા દિવસે ખરીદેલા મમીના પંજને બદલે રાજકુમારી હરમોન્થીસે ભેટ આપેલી લીલી આઈસીસની મૂર્તિને મેં જોઈ ત્યારે મને કેટલું આશ્ચર્ય થયું હશે!’ (પૃ. ૮૪, કનેરી અને અન્ય વિદેશી વારતાઓ) ‘અરીસાની ભીતરમાં’ વિવિધ અરીસાઓ દ્વારા થતી જાતઓખમમાંથી વાર્તા સર્જાય છે, અરીસાઓને ખસેડી દેવાથી પ્રશ્ન ઊકલે! નવા અરીસાની શોધ ચાલુ જ રહે છે.

દોસ્તોયવ્સ્કીની વાર્તા ‘હાસ્યાસ્પદ માણસનું સપનું’ જીવનની અર્થહીન એકવિધ સક્રિયતાનો સંકેત કરે છે. ‘આમ તો મારે માટે બધું નિરર્થક જ હતું પણ હજી મને વેદનાનો અનુભવ થતો હતો.’ (પૃ. ૫૧) વાતનિ અંતે નાયક કહે છે : ‘અને હા, પેલી છોકરીને મેં શોધી કાઢી છે ... હું હવે જીવવાનો છું. હું હવે જીવતો રહેવાનો છું ...’ - આ ઈચ્છા પણ એક હાસ્યાસ્પદ માણસનું સપનું છે?

‘એક પાગલની રોજનીશી’ માઓના સમકાલીન ચીની લેખક લુ સુનની ઐતિહાસિક વાસ્તવિકતા ધરાવતી સને ૧૯૧૧ પહેલાંની ચીનની સ્થિતિનું આલેખન કરતી પ્રભાવક નવલિકા છે. પાગલ માણસ ખરેખર તો ક્રાંતિકારી છે.

‘વીંછીઓનો સામનો કરવાની એક પદ્ધતિ’ આર્જેન્ટીનાના લેખક ફરનાન્ડો સોરેન્ટીનોની વીંછી ભક્ષણની વાર્તા છે. પુસ્તકના અંતે ઈટાલી

કાલ્વીનોની વાર્તાની માર્મિક ચર્ચા છે, જેમાં ગામલોકોને માત્ર ગિલ્દીદંડા રમવાની છૂટ છે. રમ્યા કરે છે, બીજું કશું ઝંખતા નથી. છેવટે પોલીસ પ્રતિબંધ મૂકે છે, ગામલોકો બળવો કરે છે. કેટલાક મરી જાય છે. તેમ છતાં ગામલોકો ફરી એકવાર ગિલ્દીદંડા રમવા માંડે છે.

મીનાબહેને કહ્યું છે કે જુદા જુદા દેશોની વાર્તાઓ વાંચતાં મૂળભૂત રીતે માનવ એક છે એવો અનુભવ થાય છે - મહાસાગરના જળની જેમ માનવ હૃદય સર્વત્ર સમાન છે.

(સદ્ભાવ: લેખકનો ‘વિશેષ’ નામે સ્થંભ, ‘સત્રડે’ પૂર્તિ, “દિવ્ય ભાસ્કર”, ૧૯.૦૬.૧૧)
[A-6 Purneshwar Flats, Gulbai Tekra, AHMEDABAD - 380 015, India]

નર્મદની શબ્દસૃષ્ટિ

• ભોળાભાઈ પટેલ

મુંબઈમાં વસતા દીપક મહેતા ગુજરાતી ભાષાની આથમી રહેલી પેઢીમાંના એક છે. હમણાં તેમણે મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના આર્થિક અનુદાનથી અવોચીનોમાં આધ્ય ગણાતા કવિ નર્મદાશંકર દવેની કવિતા અને નિબંધ આદિ લેખોનું સંપાદન પ્રગટ કર્યું છે. ‘નર્મદની શબ્દસૃષ્ટિ’ એ નામથી આ ગ્રંથ નવભારત સાહિત્ય મંદિર દ્વારા પ્રાપ્ય છે.

મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના કાર્યાધ્યક્ષ હેમરાજ શાહે તેમના પ્રાસ્તાવિક નિવેદનમાં લખ્યું છે - ‘મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીએ હવેથી દર વર્ષે ‘વિશ્વ ગુજરાતી ભાષા દિવસ ઊજવવાનું નક્કી કર્યું છે ...’ દર વર્ષે ૨૪મી ઓગસ્ટે- નર્મદના જન્મદિવસે આ ઉજવણી કરવાનું ઠરાવ્યું છે ...’ એ ઉજવણીના ભાગરૂપે દીપક મહેતા પાસે સંપાદિત કરાવીને આ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો છે.

મકબૂલ ફીદા હુસ્સૈને દીધા ગણ નાયક ગજનન

ગ્રંથમાં સંપાદકે નર્મદ વિશે ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં જે અવતરણ આપ્યું છે, તે દરેક ગુજરાતીએ (આજે હવે છ કરોડ ગુજરાતીઓએ) ધ્યાનમાં લેવા જવું છે. ગાંધીજીએ લખ્યું છે - ‘નર્મદાશંકરને જે ગુજરાતી ન જાણે તે ગુજરાતી જ કેમ ગણાય?’ મને તેનો પરિચય બચપણથી જ થયો હતો -

‘સહુ ચલો જીતના જંગ બ્યુગલો વાગે થાક જ ન લાગે. ત્યારે આરંભાયેલો રંગ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પાકો થયો. ગીતોનો પૂજારી તો હું થઈ ચૂક્યો હતો. પણ નર્મદાશંકરના ગીતાના અનુવાદ ‘મારી ગીતા માતાની ભક્તિ’, ટ્રક કરીને નર્મદાશંકર પ્રત્યેનું મારું માન વધ્યું.’ નર્મદાશંકરને ગાંધીજીએ આપેલી આ શ્રેષ્ઠતર અંજલિ છે.

નર્મદને જીવનનાં માંડ પાંચ વર્ષ (૧૮૩૩-૧૮૮૬) મળેલાં, પણ સંપાદકે યોગ્ય રીતે જ લખ્યું છે કે ‘કંઈ કેટલી ય જિંદગીમાં કરી શકાય એવાં ને એવડાં મોટાં કામ એણે એકલે હાથે આ ટૂંકી જિંદગીમાં કર્યાં. નર્મદે તેના એક કાવ્યમાં કહેલું - ‘ઝટ ડોળિ નાખો રે, મન જળ થંભ થયેલું.’ નર્મદે પોતે

ભૂતકાળમાં લીલ બાઝી ગયેલા જળને ડહોળી નાખવાનું કામ કર્યું. ગુજરાતી ભાષા, પત્રકારત્વ, સંપાદન વિવેચન સંશોધન, ઈતિહાસ કોશ - અંગત જીવન વિશે પણ લખ્યું છે. ગુજરાતી ગદ્યનો તો હજી આરંભ થયો હતો.

કવિતાની પરંપરા તો દીર્ઘ હતી, પણ ગદ્યનો આવિભોવ તો અંગ્રેજી કેળવણી પછી થયો ગણાય. દીપક મહેતા કહે છે કે નર્મદને આપણે કવિ તરીકે ભલે વધારે ઓળખતા હોઈએ પણ એણે અનેક વર્ષ ગદ્યના લેખનનું કામ કર્યું છે. નર્મદે સાચા અર્થમાં ગુજરાતી ગદ્યની પ્રતિષ્ઠા કરી કહેવાય. દીપક મહેતાએ નર્મદ માટે બહુ ઉચિત રીતે કહ્યું છે કે 'અવોચીનતાના આવિભોવના એક મહત્વના છુટક સમાજ સુધારાનો તો નર્મદ અગ્રણી સેનાની હતો, કહો કે વનમેન આર્મી હતો.'

'જય જય ગરવી ગુજરાત' સૂત્ર કવિ નર્મદે ગુજરાતને આપ્યું. 'સ્વદેશાભિમાન' જેવો શબ્દ આપ્યો. 'જય જય ગરવી ગુજરાત' તો પ્રાન્તિયતાની સીમાને લક્ષ્યમાં ન લઈ કહી શકીએ કે તે આપણું આદર્શ રાષ્ટ્રગીત છે. ૧૯૧૧માં લખાયેલા રવીન્દ્રનાથના 'જનગણ મન અધિનાયક જય હે' એ આપણે સરકારી રાષ્ટ્રગીત કરતાં નર્મદના જય જય ગરવી ગુજરાતનો મોડેલ જરાય ઊતરતો નથી, ક્યાંક તો રવીન્દ્રનાથથી ચઢી જાય એવો ભાવ આ ગીતમાં પ્રગટ થયો છે.

પોતાના આ સંપાદન ગ્રંથની શરૂઆતમાં દીપક મહેતાએ આરંભમાં નર્મદના ઉત્તમ ગણી શકાય એવાં કાવ્યોની પસંદગી કરી છે, જેમાં આરંભ 'જય જય ગરવી ગુજરાત'થી કર્યો છે અને અંત કવિતાના અવસાન ગીત ગણાતા હૃદયસ્પર્શી કાવ્ય - 'નવ કરશો કોઈ શોક રસિકડાં, નવ કરશો કોઈ શોક/યથાશક્તિ રસપાન કરાવ્યું સેવા કીધી બનતી' કાવ્યથી કર્યો છે. આ ૪૨ કાવ્યોમાં નર્મદની સાદી કવિતાઓ પસંદ કરવામાં સંપાદકે ક્યાં ય થાપ ખાધી નથી.

આજની પરિભાષામાં વાત કરીએ તો નર્મદને સર્વતોમુખી પ્રતિભાનો લેખક કહી શકાય, ભલે એણે નવલકથા વાર્તા જેવા સ્વરૂપ પર હાથ ન અજમાવ્યો હોય. પણ આવા સ્વરૂપ પર હાથ અજમાવનારે કદી શબ્દકોશ- 'નર્મકોશ' કે 'નર્મકથા કોશ' જેવા વિવિધ પ્રકલ્પો પર ભાગ્યે જ નર્મદની જેમ હાથ અજમાવ્યો હશે. નર્મદને તો ગુજરાત ગિરાને સમૃદ્ધ કરવી હતી. ગુજરાત રાજ્યની સ્વાર્ણિમ ઉજવણી વખતે ભાગ્યે જ કોઈએ નર્મદ કે દલપતને યાદ કર્યા છે. એણે 'ગુજરાત સર્વસંગ્રહ' જેવો વિશ્વકોશીય ગ્રંથ પણ તૈયાર કર્યો હતો.

નર્મદની એક આગવી ઓળખ તે તો તેને સમાજસુધારાના માધ્યમ તરીકે ચલાવેલું "ડાંડિયો" સામયિક. પરંતુ સંપાદકે અહીં વિવેક વાપરીને ગદ્યવિભાગમાં જે અંશ લીધા છે, તેની શરૂઆત આત્મકથા 'મારી હકીકત'થી કરી છે. આત્મકથા લેખનમાં પણ ગુજરાતીમાં નર્મદ પ્રથમ છે. 'મારી હકીકત' નામ પણ વિશિષ્ટ છે, આત્મકથા કે આત્મચરિત એનો ભારેખમ શબ્દ નહીં. લખે છે - 'આ હકીકત લખું છું તે કોઈને માટે નહીં, મારે જ માટે - મારે માટે પણ તે ઓળખવા માટે નહીં ('ઓળખાઈ ચૂકી છે') ... પણ ભૂતનું જોઈ ભવિષ્યમાં ઉત્તેજન મળે તે માટે. માત્ર તેત્રીસ વર્ષની ઉંમરે નર્મદે પોતાનું આત્મકથનાત્મક લખવાનું શરૂ કરેલું, તેનાં જે કારણો આપ્યાં છે, તેમાં તે કેટલો આગળ પડતું વિચારતો લાગે છે.

લખે છે - 'જે જે હું લખીશ તે તો જાણ પરમાણે સાચે સાચું જ લખીશ, પછી તે મારું સારું સારું હો કે નરસું હો, લોકોને પસંદ પડે કે ન પડે.' માત્ર આટલા જ શબ્દોમાં નર્મદના વ્યક્તિત્વની આપણને ઓળખ થઈ જાય છે.' ('મુંબઈમાં) સ્ત્રી જમાનો હતો તેથી હું શરીરે હેરાન રહ્યો હતો.' - આવું તો જાણે નર્મદ જ (કે મણિભાઈ દ્વિવેદી) લખી શકે. એના પ્રસિદ્ધ સામયિક "ડાંડિયા"ની આ શરૂઆત તો જુઓ - 'ઉમ ઉમ ઉમ ઉમ ઉમ ઉમ, ઉમ ઉમ ઉમ ... જાગ જો રૈયત, બાર વાગા બાર! કાલે રોનવાળાએ મને કહેલું છે આજકાલ ખાતર ધાડ ઘણાં પડે છે (આજે પણ ક્યાં સ્થિતિ બદલાઈ છે?)'

ચોર જુગારી છિનાળવા રાંડબાજ ઠગ ધુતારાઓની ટોળીઓ ઠેરઠેર એવામાં આવે છે, તેમાં મોટ મોટાઓ છે - બડે બડે વેપારીઓ છે - સરકારી અમલદારો છે ...' (આજે પણ "ડાંડિયા"ની આ વાત કેટલી લાગું પડે છે?)

'મંડળી મળવાથી થતા લાભ' એ નિબંધ ગુજરાતીનો પહેલો નિબંધ ગણાય છે, જે અહીં સંપાદકે 'નર્મગદ્ય' વિભાગમાં સમાવિષ્ટ કર્યો છે. આ ઉપરાંત રાજ્ય રંગ (જેના પરથી કદાચ ઉમાશંકરે 'સમયરંગ' શબ્દ યોજ્યો હોય.) શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા આદિ ગ્રંથોમાંથી પસંદગી કરવામાં આવી છે.'

આ સર્વગ્રાહી સંપાદક માટે દીપક મહેતા અને મહારાષ્ટ્રની મુંબઈ ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીને અભિનંદન ઘટે છે.

(સદ્ભાવ : લેખકની 'સાહિત્ય વિશેષ' કટાર, "દિવ્ય ભાસ્કર", 15.05.2011)

[32, Professors' Colony, Navrangpura, AHMEDABAD - 380 009, India]

કેટલાક સાહિત્યિક વિવાદો

• દીપક મહેતા

'કેટલાક સાહિત્યિક વિવાદો' પુસ્તક વાંચ્યા પછી બે વિચાર આવે, એક આપણા કોઈ વિદ્વાન, વિવેચક, સંશોધકને આવું પુસ્તક લખવાનું આજ સુધી કેમ સૂઝ્યું નહીં હોય? બીજે, આપણા જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ વિવેચક ધીરુભાઈ ઠાકર જિંદગીના દસમા દાયકામાં આવું પુસ્તક આટલી વ્યવસ્થિત, વિગતસભર રીતે લખી શકે છે તો તેમાંથી આપણા યુવાન વિવેચકોએ કાંઈ ધડો લેવાયો ખરો, કે પછી અહીંતહીં લખેલા લેખો ભેગા કરીને જ 'વિવેચન'નાં પુસ્તકો દીધે રાખવાનાં? જિંદગીનું કોઈ ક્ષેત્ર વિવાદથી બાકાત નથી. ગુજરાતી સાહિત્યનું ક્ષેત્ર પણ બાકાત નથી. ૧૭૯૭થી શરૂ થયેલા આપણા સાહિત્યના અર્વાચીન યુગના બે જાણીતા લેખકો નર્મદ અને દલપતરામ વચ્ચેના અંગત તેમ જ સાહિત્યિક વિવાદોથી શરૂ કરીને ડો. રમેશ શુક્લના અત્યંત શ્રમ અને સૂઝપૂર્વક તૈયાર થયેલા મહાનિબંધને પરિણામે જોવા કલાપી અને કવિ સંચિત અંગેના વિવાદ સુધીની ચર્ચાને અહીં લેખકે ૩૦ લેખોમાં આવરી લીધી છે. આમાંના ઘણા વિવાદો અંગેની માહિતી, પરસ્પર વિરોધી લખાણો આજે સહેલાઈથી મળે તેમ નથી. આ પુસ્તકને અંતે આપેલી સંદર્ભસૂચિ જોતાં જાણાય છે કે આ પુસ્તક લખવા માટે લેખકે ૯૭ પુસ્તકો અને ત્રીસેક જેટલાં સામયિકોની જૂની ફાઈલો જોઈ છે. એમાંનાં કેટલાંક સામયિકોના તો આજે દર્શન પણ દુર્લભ. સાચા અર્થમાં સંશોધન, સંપાદન તે આનું નામ.

નર્મદ અને દલપતરામ, નર્મદ અને જદુનાથજી મહારાજ, કરસનદાસ મૂળજી અને જદુનાથજી મહારાજ, નર્મદ અને મહીપતરામ નીલકંઠ, ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલ નભુભાઈ, મણિલાલ અને બહેરામજી મલબારી. આનંદશંકર ધ્રુવ અને રમણભાઈ નીલકંઠ, મણિલાલ અને કવિ કાન્ત, મણિલાલ અને રમણભાઈ, મણિલાલ અને હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, નરસિંહ રાવ દીવેટિયા અને કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ. ગોવર્ધનરામ અને નરસિંહ રાવ, કવિ નાનાલાલ અને નરસિંહ રાવ, ગોવર્ધનરામ અને દયારામ ગિડુમલ, વિજયરાય વૈદ્ય અને નરસિંહ રાવ, આનંદશંકર અને અંબુભાઈ પુરાણી, કનૈયાલાલ મુનશી અને વિશ્વનાથ ભટ્ટ, રા. વિ. પાઠક અને વિશ્વનાથ, બળવંતરાય ઠાકોર અને કવિ ખબરદાર, જેહાંગીર સંજાણા અને ઉમાશંકર જોશી, જેવા આપણા સાહિત્યકારો વચ્ચેના એક જમાનામાં ખૂબ ગાજેલા વિવાદોની રસપ્રદ અને ઉપયોગી માહિતી અહીં મળે છે. આ વિવાદોમાં અંગત રાગદ્વેષ કામ નહીં જ કરી ગયા હોય એવું તો નથી, પણ પુસ્તકમાં લેખકનો ઝોક અંગત તરફ નહીં, પણ વાદ-વિવાદના મુદ્દાની ચર્ચા તરફનો છે.

અહીં મૂકેલા ૩૦ લેખોમાંથી ઘણા લેખમાં મણિલાલ નભુભાઈ વિવાદના એક પક્ષકાર તરીકે જેવા મળે છે. આનાં બે કારણ : એક તો તેમનાં જીવન, લેખન અને વિચારણા સતત ચર્ચાસ્પદ રહ્યા અને બીજું ધીરુભાઈનો એમને અંગેનો ઊંડો અભ્યાસ. નિવેદનમાં લેખકે કહ્યું છે : 'આ સાહિત્યિક વિવાદોનું વિશ્લેષણ કરતી વખતે બે (કે કયારેક અધિક) પક્ષોને સાફ મુદ્દાઓ રૂપે રજૂ કરીને સત્યાસત્યનો તોલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને પ્રત્યેક વિવાદનું સાહિત્યિક મૂલ્ય દર્શાવવાની ચેષ્ટા કરેલી છે.'

કઈ દિશામાં અને કેવી સદ્ગુણ સાથે આવાં કામ કરવાં જોઈએ તેનું ઉદાહરણ આ પુસ્તકે પૂરું પાડ્યું છે. હવે બીજા અભ્યાસીઓએ આ કામ આગળ

ઈસાબેલા, સત્યની યાત્રી

• ધીરુભાઈ શાહ

ઈસાબેલાનો જન્મ ૧૭૮૭માં અમેરિકાના ન્યૂયોર્ક સ્ટેટમાં એક ગુલામ કુટુંબમાં થયો હતો. તે નવ વરસની થઈ ત્યારે તેના માલિકે તેને બીજા અમેરિકન કુટુંબને વેચી નાખી. તેના નવા માલિકના ઘરના લોકો તેને વારંવાર મારતા, રંજાડતા અને સવારથી સાંજ સુધી ગજા ઉપરાંત કામ કરાવતા. ગુલામોને સ્વતંત્ર કરવાનો કાયદો આવતાં તે ૧૮૨૬માં સ્વતંત્ર થઈ.

સ્વતંત્ર થયા પછી તે ન્યૂયોર્ક સિટીમાં કાળાઓના ચર્ચમાં પ્રવચનો આપવા લાગી. તે જમાનામાં કોઈ સ્ત્રી પ્રવચનો આપે તો અજુગતું ગણાતું હતું. જ્યારે તે ૪૬ વરસની થઈ, ત્યારે તેને લાગ્યું કે પ્રભુની ઈચ્છા છે કે અમેરિકા દેશમાં ફરીને ગુલામોને થતા અન્યાયો સામે અને ગુલામોની આર્થિક તથા સામાજિક સ્થિતિ વિશે સત્ય બહાર લાવવું અને જાહેર કરવું. તેથી તેણે ઠેર ઠેર ધૂમીને ગુલામોનાં ટૂંપાણો વિષે લોકોને વાતો કરવા માંડી અને ભાષણો આપવા માંડ્યાં. તેણે પોતાનું નામ ઈસાબેલા બદલીને 'સોજર્નર ટ્રુથ' અર્થાત્ 'સત્યની યાત્રી' રાખ્યું.

એ જમાનામાં એક સ્ત્રી અને તેમાં ય કાળાઓના કુટુંબની સ્ત્રી, જાહેરમાં કાળાઓને થતા જુલમ અને અન્યાય સામે બોલે, એટલે ગોરાઓ રોષે ભરાતા અને તેને પજવતા તેમ જ ધમકીઓ આપતા. છતાં તેણે ડર વિના, ગામેગામ ફરીને, પોતાનું પ્રચારકાર્ય ચાલુ રાખ્યું હતું.

ગુલામોને સ્વતંત્ર કરવાનો કાયદો આવતાં ગુલામોને સ્વતંત્ર કરવામાં આવ્યાં. પરંતુ તેમણે ક્યાં જઈને રહેવું ? ઘણી વાર સ્વતંત્ર થયેલા ગુલામોને હેરાન કરવા માટે તેમનાં છોકરાંઓને ઉપાડી

વધારવા જેવું છે. નર્મકોશના મુદ્રણ અંગેનો વિવાદ, કવિ કાન્તે ખિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો તે અંગેનો વિવાદ, નાનાલાલ અને ગાંધીજી વચ્ચેનો વિવાદ, કનેયાલાલ મુનશી અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો વિવાદ, સુરેશ જોશી અંગેના અને સાથેના વિવાદ - હજી આ રીતે લખી શકાય એવું તો ઘણું છે, જરૂર છે ધગશ અને સૂઝવાળા અભ્યાસીઓની. આવા વિવાદો અંગેની ઘણી સામગ્રી સામયિકોમાં હોય છે અને સામયિકોની ફાઈલો સાચવવાની આપણને ટેવ નથી. એટલે વખત જતાં આ સામગ્રી અલોપ થઈ જશે. એવું થાય તે પહેલાં શું કરવું જોઈએ, કઈ રીતે કરવું જોઈએ તેનું ઉદાહરણ આ પુસ્તક પૂરું પાડે છે.

કેટલાક સાહિત્યિક વિવાદો : લેખક - ધીરુભાઈ ઠાકર : ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૩ : ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૧૧ : ૧૮+૨૧૩ પાનાં, સચિત્ર : રૂ. ૨૨૦.

(સદ્ભાવ : 'વર્ડનેટ', "મુંબઈ સમાચાર" 23.06.2011)

e.mail : deepakbmehta@hotmail.com

જવામાં આવતાં, અને જે કોઈ મા-બાપ સરકારમાં ફરિયાદ કરે તો તે માબાપને જેલમાં પૂરવામાં આવતાં. આ સામે તેણે સખત લડત આપી અને સફળતા મેળવી. ઉપરાંત દરેક ગુલામને તેમની આજીવિકા માટે ૪૦ એકર જમીન અને એક ખચ્ચર આપવાની સરકારને ફરજ પાડી.

તે એક પ્રખર વક્તા હતી. તેના શબ્દોમાં વિનોદ હતો તો આંસુ પણ હતાં. તે પ્રેક્ષકોને ક્યારેક હસાવતી તો ક્યારેક રડાવતી. તે ૬૦ વર્ષની થઈ અને તેનામાં શક્તિ રહી ત્યાં સુધી, તેણે હજારો માર્ઠલ સુધી ટૂંપાણો યાત્રા કરીને 'માનવ હકો' માટે પ્રચાર કર્યો. ઉપરાંત તેના સમયમાં તે પ્રથમ આફ્રિકન - અમેરિકન સ્ત્રી હતી, જેણે તેની સામે થયેલા કોર્ટના ત્રણેત્રણ કેસોમાં જીત મેળવી હતી. તે ૧૮૬૪માં, ૬૭ વરસની ઉંમરે, અમેરિકાના પ્રમુખ અબ્રાહમ લિંકનને વ્હાઈટ હાઉસમાં મળવા ગઈ અને ૧૮૮૩માં ૮૬ વરસની ઉંમરે દેહાંત પામી.

[46 Greensward Lane, SUGAR LAND, Texas 77479 U.S.A.]

જે માણસ હોય તો ...

• ધીરુભાઈ શાહ

હું વૃક્ષ પાસે જઉં છું તો વૃક્ષ મને પૂછે છે, 'તું કોણ છે ?' હું કહું છું, 'હું માણસ છું.' 'ના, ના. તું માણસ નથી. જે માણસ હોય તો તે અમને કાપે નહીં.'

હું ફૂલ પાસે જઉં છું તો ફૂલ મને પૂછે છે, 'તું કોણ છે ?' હું કહું છું, 'હું માણસ છું.' તો તે કહે છે, 'ના, ના. તું માણસ નથી. જે માણસ હોય તો તે અમને ચૂંટે નહીં.'

હું ફળ પાસે જઉં છું તો ફળ મને પૂછે છે, 'તું કોણ છે ?' હું કહું છું, 'હું માણસ છું.' તો તે કહે છે, 'ના, ના. તું માણસ નથી. જે માણસ હોય તો તે અમને પથ્થર મારે નહીં.'

હું નદી પાસે જઉં છું તો નદી મને પૂછે છે, 'તું કોણ છે ?' હું કહું છું, 'હું માણસ છું.' તો તે કહે છે, 'ના, ના. તું માણસ નથી. જે માણસ હોય તો તે અમને મેલી કરે નહીં.'

હું પશુ-પંખી પાસે જઉં છું તો પશુ-પંખી મને પૂછે છે, 'તું કોણ છે ?' હું કહું છું, 'હું માણસ છું.' તો તે કહે છે, 'ના, ના. તું માણસ નથી. જે માણસ હોય તો તે અમને હણે નહીં.'

હું માણસ પાસે જઉં છું તો માણસ મને પૂછે છે, 'તું કોણ છે ?' હું કહું છું, 'હું માણસ છું.' તો તે કહે છે, 'ના, ના. તું માણસ નથી. જે માણસ હોય તો તે માણસને મારે નહીં.'

હું જ્યાં જ્યાં જઉં છું ત્યાં ત્યાં બધાં મને કહે છે, 'તું માણસ નથી, કારણ કે તું માણસ થઈને રહ્યો નથી.'

[46 Greensward Lane, SUGAR LAND, Texas 77479 U.S.A.]

થોડું આચરકૂચર • દીપક બારડોલીકર

શહીદોને
સંસ્મરતા રહો,
વિસરાવો નહીં.
વિસરાવનારી પ્રજાને
વિશ્વ વિસરાવી દે છે !
(૨)

આગ લાગી છે,
પાણી લાવો.
આગને ઠારો !
કૂવાની પંચાત પછી ફરજે !
(૩)

અધધ -
ઈમારતોની ઊંચાઈ !!
પરંતુ
વિશેષ ઈચ્છની છે
માણસની મોટાઈ !
(૪)

એને
ઉતાવળ હતી -
જન્મતમાં જવાની !
એણે ટૂંકો રસ્તો લીધો,
સૂસાઈડ બોંબર બની ગયો !
(૫)

જલ એટલે પાણી.
એટલે જીવન.
અને જીવન -
જાળવવા માટે હોય છે.
વેડકવા માટે નહીં !
(૬)

આ હકૂમત તો
ભાડાનું મકાન !
આજ અમારું
આવતી કાલે
કોઈક બીજાનું !
(૭)

અગાઉ જેવી
રહી જણાતી નથી ઉખા
સંબંધોમાં.
લાગે છે
કોઈ અભાડાવી ગયું છે -
ગંગાજળ !
(૮)

મારા પિતાની
તલવાર પર લખ્યું હતું :
મારવું સહેલું છે -
જીવાડવું સહેલું નથી !
(૯)

પીડિતો ય
ક્યારેક કોપે છે.
ને તેમનો પ્રકોપ એવો
કે જાણે બુલડોઝર !
એની અવજ્ઞા કરનારા
બુલડોઝ થઈ જાય છે.
(૧૦)

અલ - કાયદા,
આણ કાયદા !

[136, Stamford Street, Old Trafford, MANCHESTER M16 9LR, U.K.]

મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું ...

પૂર્વ આફ્રિકાના કેન્યા દેશમાં જન્મેલા, જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી અરુણકાન્ત અમૃતલાલ રાયશી શાહે, ૧૯૬૩થી ત્રણેક દાયકા કેન્યા સરકારમાં સેવાઓ આપેલી છે. હવે આફ્રિકાના તેમ જ જગતના બીજા અનેક દેશોના આર્થિક તજજ્ઞ તરીકે તે સેવાઓ આપી રહ્યા છે.

તાજેતરમાં 'ઓશવાલ્સ ઈન કેન્યા' - ૧૯૯૯ - ૧૯૯૯ નામક એક અંગ્રેજી પુસ્તક તેમણે આપ્યું છે. ગુજરાતના જામનગર જિલ્લામાંથી દેશ પરદેશ કમાવાધમાવા ગયેલી એક સાહિત્યક કોમની ગાથા અહીં સંચવાઈ છે. આ ઓશવાળ જમાતને આવરી લેતાં અબીલાલ કેટલાંક સારાં પ્રકાશનો બહાર પડ્યાં છે, અને તેમાં, આ પુસ્તક અગત્યનું સ્થાન અંકે કરે છે. વળી, ડાયસ્પોરિક ઈતિહાસનું આ મહત્ત્વનું સાધન પણ બને છે.

આ પુસ્તકના ૪૦-૪૧ પાન પર અપાયેલી છબિ, પૂરા સૌજન્ય સાથે, અહીં આપીએ છીએ. આ ઘટનાને આશરે ૮૨ વરસ થયાં હશે. કહે છે કે ૧૯૨૯-૩૧ના અરસામાં આ છબિ લેવામાં આવી હોય. સાંસ્થાનિક કેન્યાના તત્કાલીન મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, સર રોબર્ટ હેમિલટનના માનમાં, તે લેવાના 'ઈન્ડિયન એસોસિયેશન' દ્વારા યોજાયેલા એક સમારોહની આ બોલતી તસ્વીર છે.

ચિત્રમાં, ડાબેથી, પહેલી હરોળમાં સાતમે સ્થાને લેડી હેમિલટન છે. આઠમે સર રોબર્ટ હેમિલટન છે. તેમની પડખે સુલેમાન વીરજી બેઠા છે. અને બારમે સ્થાને શ્રીમતી ફડકે જિવાં મળે છે. બાકીનાંની ઓળખ માટે સગડ નથી. જ્યારે તેમની આગળ બાળ યશવંત ફડકે તથા બાલિકા શાન્તા ફડકે બેઠેલાં જોઈ શકાય છે.

વચલી હારમાં, ડાબેથી, ઊભેલા છે : પહેલે સ્થાને બી.એસ. વર્મા, ત્રીજે વી.વી. ફડકે, પાંચમે ડૉ. રિબેરો, સાતમે પોપટલાલ કરમણ, તે પછી એસ.ટી. ઠાકોર, એ.એચ. મલિક, કેશવજી રામજી, પૂરણચંદ મૈની, મણિલાલ એ. દેસાઈ, ભવાની શંકર શેઠ તથા નોહરિયા રામ. ત્યાર બાદ, સોળમે યાકૂબઅલી ઈમ્તિયાઝઅલી, અહમદ મોહમ્મદ. તો એકવીસમે ઈસ્માઈલ જાનમોહમ્મદ અને છેલ્લે વલીભાઈ હાશમ. બાકીનાનાં નામ જડતાં નથી.

છેલ્લી હરોળે, ડાબેથી, પહેલા છે લધા પ્રેમજી. છઠ્ઠે છે હીરજી દેવરાજ, સાતમે રાયશી લખમશી, આઠમે વિઠ્ઠલજી કરસનજી જાની, નવમે અલીભાઈ હાજી, અગિયારમે એલ.એમ. સૌલે અને બારમે સ્થાને છે એમ.એચ. મલિક. બાકીનાની સગડ નથી.

આ વિશે અન્ય વાચકો અને સંશોધકો પાસેથી ખૂટતી વિગતો મળી આવે તો બહું મોટું કામ થાય !

‘કેરી આપણે ત્યાં વાઈનની જેમ ચર્ચાવી જોઈએ’ : ચિત્રકાર ગુલામ મોહમ્મદ શેખ

• નંદિની ત્રિવેદી

આંતરરાષ્ટ્રીય પચાસમી વર્ષીય ચિત્રકાર, લેખક અને ક્લાસીકલ ડો. ગુલામ મોહમ્મદ શેખ એક એવું નામ છે જે ચિત્રના રંગ જ નહીં, જીવનના રંગોને પણ ભરપૂર માણે છે. દેશ-વિદેશમાં તેઓ અનેક ચિત્રપ્રદર્શન યોજી ચુક્યા છે.

સુરેન્દ્રનગરમાં જન્મેલા અને વડોદરામાં રહેતા શેખે ૧૯૬૦માં તેમની કરિયર શરૂ કરી હતી. છેલ્લા પાંચ દાયકાથી કલા ક્ષેત્રે કાર્યરત શેખને પદ્મશ્રી ઉપરાંત લલિતકલા એકેડેમીનો નેશનલ એવોર્ડ તથા કાલિદાસ સન્માન પણ મળ્યું છે. અત્યારે તેઓ શહેરને કેન્દ્રમાં રાખીને ચિત્રસીરિઝ કરી રહ્યા છે. સાહિત્ય અને ખાસ કરીને સૂફીઝમ વિશે ઊંડી સમજ ધરાવતા ગુલામ મોહમ્મદ શેખે એ સંબંધી પેઈન્ટિંગ્સ પણ કર્યાં છે. અહીં એમની ઈન્ટરેસ્ટિંગ વાતોનો ખજાનો તેઓ ખોલે છે.

મુખ્ય શોખ : વાચન, પતંગ ચગાવવી અને બેડમિંટન રમવાનો શોખ. સંગીત પણ ખૂબ ગમે. સંગીત શીખવાનું શરૂ કર્યા પછી એ ખબર પડી કે ગાવું કેટલું અઘરું છે! ચાલવાનો શોખ ૬૦ વર્ષથી બરકરાર. યુરોપ તો મેં ચાલીને જ જોયું છે. ચાલીને જોઈએ તો ઘણું બનું યાદ પણ રહી જાય.

પ્રિય લેખક : ગેબ્રિયલ ગાર્શિયા માર્કેવે, મિલાન કુન્દેરા. ભારતીય લેખકોમાં ટાગોરનાં નાટકો-નવલકથા ગમે. પ્રેમચંદ, પદ્માલાલ પટેલ, મેઘાણી, અમિતાભ ઘોષ અને સલમાન રશદી પણ પ્રિય.

પ્રિય પુસ્તકો : માર્કેવેનું ‘વન હન્ડ્રેડ યર્સ ઓફ સોલિટ્યુડ’, કથાસરિત્સાગર, મહાભારત અને અરેબિયન નાઈટ્સ. આ તમામ કૃતિઓમાં વાર્તાઓનો ખજાનો છે. વાર્તાની અંદર એક સાથે ચાર-પાંચ વાર્તા ચાલતી હોય ને તમામ હૃદય સોંસરવી લાગે. અને હા, એલિસ ઈન વન્ડરલેન્ડનાં પાનાં આજેય ઉથલાવવાં ગમે! (હસીને કહે છે)

પ્રિય કવિ : મારા પ્રિય કવિ સુરેશ જોશીએ મને ઘણા કવિ દેખાડ્યા. અમારી અઠવાડિક બેઠકમાં એ જાતજાતના કાવ્યસંગ્રહ લાવતા અને સંભળાવતા. યેમિનેઝ નામના કવિએ ગવિડા પર ખૂબ કવિતા લખી છે અને એક ફ્રેન્ચ કવિ સાબુ પર પુષ્કળ કાવ્યો લખતા. પણ મારાં પ્રિય કવિમાં સ્પેનિશ કવિ લોર્કા અદ્ભુત. એમની કવિતા ભારતીય સંસ્કારને મળતી લાગે. તેમની કવિતામાં ‘ઊંઘનું સફરજન’ જેવાં કલ્પનો ખૂબ ગમતાં. મરશિયાની પરંપરા સ્પેનમાં પણ છે. તેમના બુલ ફાઈટર મિત્રના ફાઈટ દરમ્યાન પાંચ વાગ્યે થયેલા મૃત્યુને કવિએ ‘ફાઈટ ઈન આફ્ટરનૂન’માં ખૂબ હૃદયસ્પર્શી વર્ણવ્યું છે. આ ઉપરાંત, રિલ્કે, પાબ્લો નેરૂદા, ઓક્ટાવિયો પાઝ, સુંદરમ્, પ્રહલાદ પારેખ અને રાવજી પટેલ તથા મુક્તિ બોધ અને સર્વેશ્વરદયાલ સક્સેનાનાં કાવ્યો મારાં મનપસંદ.

પ્રિય સંગીત અને સંગીતકાર : દેશી-વિદેશી બન્ને સંગીત ગમે. કુમાર ગંધર્વ અને કબીરનાં નિર્ગુણ ભજન સાંભળીને હલબલી જાઉં છું. પંડિત ભીમસેન જોશી, ગંગુબાઈ હંગલ, કેસરબાઈ કેરકર અને સિદ્ધેશ્વરી દેવી પણ

લાજવાબ. ફિલ્મસંગીતમાં હેમંતકુમાર અને કિશોરકુમારનો ભારે ચાહક. લંધા-માગણિયા જાતિનું લોકસંગીત, રાજસ્થાની ફોક અને બંગાળનું બાઉલ તો બેમિસાલ અને પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં જાઝ સૌથી પ્રિય.

મનપસંદ ફિલ્મો : સત્યજિત રેની ચાહલતા અને તેમની ટૂપોલોજી ખૂબ ગમી હતી. હિન્દીમાં બેનેગલની ઘણી ફિલ્મો પ્રિય. બાકી, ગોદાર્ડ અને બ્યુન્યુએલની પ્રભાવક ફિલ્મોનો જોટો ન જડે. ફેડરીકો ફેલિનીની ‘એઈટ એન્ડ અ હાફ’ અને પાસોલિનીની ‘થિયોરેમા’ અકળાવી મુકે તેવી, છતાં જોવી જ પડે તેવી ક્લાસિક ફિલ્મો છે.

પ્રિય વાનગી : ઓહો! પુસ્તક ભરાય એટલી. સાચું કહું તો મને જૈન રસોડું બહુ આકર્ષે. કાંટા, લસણ, બટાકા વિના ય સ્વાદિષ્ટ ભોજન કેવી રીતે બની શકે એ જૈનોની જ કમાલ છે. આપણા દેશમાં અપરંપાર વાનગીઓ છે અને એ બધાનો હું દિવાનો. નોનવેજમાં કશ્મરી કુઝીન બેસ્ટ! ત્યાં એક ‘વાઝવાન’ જાતિ છે તેઓ ઘરે આવીને વેજ-નોનવેજ તમે જે કહો તે બનાવી આપે. તેઓ હળદરનો ઉપયોગ ન કરે એટલે કશ્મીરી વાનગી સફેદ અથવા લાઈટ પિન્ક કલરની હોય. તેમનું સફરજનનું શાક અને ભાજી-કમળકાકડીનું શાક તો મોઢામાં પાણી લાવી દે! ને મારો અતિ ફેવરિટ કેરીનો રસ! મને તો એમ વિચાર આવે કે વિદેશમાં જેમ વાઈન ચર્ચાય છે એમ આપણે ત્યાં કેરીનો રસ ચર્ચાવો જોઈએ, કેટકેટલી કેરીની જાત છે આપણે ત્યાં .. !

પ્રેમ એટલે શું ? : એની સાદી-સરળ વ્યાખ્યા ન થાય. વ્યાખ્યા કરવા જઈએ તો પ્રેમને પાણીથી પાતળો કરીને જોતાં હોઈએ એવું લાગે. એ તો એવો ઘટ્ટ પદાર્થ છે કે જેમાં અનેક રસાયણો મળેલાં છે. સાહચર્ય, સમજદારી, સ્થિરતા, સલામતી જેવાં પ્રેમના અર્થો તો તદ્દન સુપરફિશિયલ અને ચાવીને થુંકી દેવા જેવા છે. ઉત્કટમાં ઉત્કટ અનુભવ બે જણે સાથે કર્યો હોય તે અને સાવ સામાન્ય અનુભવ બન્નેએ સાથે કર્યો હોય તે અને એ બન્નેની વચ્ચેના અનુભવમાંથી જે કંઈ નીપજે એ ય પ્રેમ હોઈ શકે. બે વ્યક્તિ વચ્ચેની એ બિલકુલ અંગત, અંતરંગ અનુભૂતિ છે.

જીવનસાથી કેવાં ગમે ? : જીવનસાથી અને સાથી બન્ને એવાં ગમે જે સાથે રહીને જીવનના તમામ અનુભવને નાણી-માણી અને પિછાણી શકે, સમરસથી, સમસંવેદનથી.

પ્રિય પ્રવાસસ્થળ ? : મને રાણપ્રદેશ અને પ્રાચીન અવશેષોના પ્રદેશ વિશેષ આકર્ષે છે. ઈટાલીમાં એક પ્રાચીન ગામ છે સિએના. તેની દિવાલો પર મારા પ્રિય ચિત્રકારોનાં ચિત્રો છે. તેમાં છીપલા જેવો એક ચોક છે જેની એક તરફ કિલ્લો અને ટાવર છે. આ કિલ્લાનો પડછાયો ચોક પર પડે અને સૂર્યની ગતિ સાથે એમાં વધઘટ થતાં ઘડિયાળનો કાંટો ફરતો હોય એવું લાગે. ટેકરી પર આવેલા આ ગામની ગલીઓમાં અલ્દર શ્વાસ ચડવાનું અને ટેકરી પર જ્યાં એનો અંત આવે ત્યાં દેખાતો ઉઘાડ અને શ્વાસ લેતો બેસવાની ક્રિયા એકસાથે થાય. આહા! શું યાદગાર અનુભૂતિ!

જીવનમાં સૌથી મૂલ્યવાન શું ? : કોઈની ય પરવા કર્યા વિના કળા, સાહિત્ય, સંબંધો અને કર્મ પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા(કમિટમેન્ટ)ને જાળવી રાખવાનો પ્રયાસ.

કોઈ ખેદ ? : ખેદ તો હોય જ. વિષમ પરિસ્થિતિમાં એ ખેદ લાગે પણ વર્ષો વીતતાં ઘા ડૂંઝાય ત્યારે ગાંધીજી યાદ આવે. ક્યાં ય ફસાયો હોઉં તો ગાંધીને યાદ કરું ને મને માર્ગ જડે જ. ગાંધીજી હંમેશાં ભૂલ સ્વીકારી લેતા. ઉમરના આ પડાવે હવે કાંટા યાદ રાખવાનું નહીં પણ રહી ગયેલા કાંટા કાઢવાનું ગમે.

પુનર્જન્મ હોય તો શું બનવું ગમે ? : દરેક જીવમાં કંઈક ‘અદ્ભુત’નો અંશ હોય છે એટલે એ રીતે કોઈ પણ જીવમાં પ્રવેશવું ગમે.

(સહભાવ : લેખિકાની કટાર, ‘વીક-એન્ડ’ પૂર્તિ, “મુંબઈ સમાચાર” 16.07.2011)

e.mail : nandinitrivedi@hotmail.com

સુખ એ કોઈ મંઝિલનું નહીં, પણ માત્ર અમુક દિશાનું નામ છે.

ઉમાશંકર, આજના દોરમાં

• પ્રકાશ ન. શાહ

જુલાઈ ૧૯૧૧ : જુલાઈ ૨૦૧૧

યાદ આવે છે
કૈન્ય ક્રાંતિ વખતની
વર્ણવર્થની પંક્તિઓ :
'તે પરોઢે જીવતાં હોવું
પરમ આનંદ એ, / હોવું
પરંતુ જીવાન એ તો
સ્વર્ગ સમ ...'

કલમ ઉપાડી
ત્યારે કૂટી આવેલો
પહેલો ઉદ્ગાર એ
મતલબનો હતો કે હજુ
હમણાં સુધી તો
ઉમાશંકર જોશી, મળતાં
મળે એવા ઉમાશંકર

જોશી આપણી વચ્ચે હતા, પણ તરત સાંભર્યું કે, એમ તો, આ 'હજુ હમણાં'ને
ખાસાં તેવીસ વરસ વીતી ગયાં! ૧૯૮૮માં એ ગયા એટલે આજે તો સદી જ
નહીં, સહસ્રાબ્દી પણ બદલાઈ ગઈ છે.

એમના ગયા પછી દેશે જોયેલા પ્રધાનમંત્રીઓની અને રાજ્યે જોયેલા
મુખ્યમંત્રીઓની સંખ્યા પણ સાધારણતઃ દર પાંચ વરસે ચૂંટણી થાય અને
બદલાય એથી વધુ છે. આ બધા પલટાઓ વચ્ચે અને આજે પણ ઉમાશંકર
કોઈક ને કોઈક રીતે ટેક્સ્ટબુકોની વંદી ઠેકીને ચાચર ચોકમાં સંભળાતા અને
સાંભરતા રહે છે એ રીતે જોઈએ તો 'હજુ હમણાં'ને બે દાયકાથી વધુ સમય થઈ
ગયો એમ કહેવા કરતાં એમની હાજરી આજે છે અને આવતીકાલે પણ હશે,
એવું કહેવું ઓર જયે છે.

ગુરુવારે ગુજરાત જેમની જન્મશતાબ્દી ઉજવશે તે કવિઓના કવિ
ઉમાશંકરની પ્રસ્તુતા કરી વાતે છે વારુ. કવિપુત્રી સ્વાતિ જોશીએ કરેલો એક
પ્રયોગ, પુત્રીએ પિતા વિશે નહીં પણ સહૃદય સમીક્ષાવિવેક ધરાવતી વ્યક્તિએ
એક પૂર્વસૂરિ વિશે કર્યો હોય એ બરનો છે. એમણે ઉમાશંકરને 'જાહેર જીવનના
કવિ' કહ્યા. ઉમાશંકર સાંભરે છે અને સાંભરી આવે છે એનું કારણ કદાચ એ છે કે
એમણે પોતાના સમય સાથે ગાઢ અનુસંધાનપૂર્વક જીવવું પસંદ કર્યું અને તેમ
કરતાં જ્યારે પણ જદોજહદની કે
મંથનમુકાબલાની (અને મનોરથનીયે) ઘડી
આવી ત્યારે ઝુકાવી અને ઝૂકી જાણું.

સ્વાતંત્ર્યસૈનિક ઉમાશંકરે,
સ્વાતંત્ર્યોત્તર વરસોમાં બીજા સ્વાતંત્ર્યની
લડતમાં એટલે કે ભરકટોકટીરાજે
રાજ્યસભામાં ને અન્યત્ર પડ ગાજતું રાખ્યું
એ આ દિવસોમાં યાદ કરાયું છે અને કરાતું
રહેશે. પણ સમતાગર્ભ સ્વાતંત્ર્ય માટેની
એમની સક્રિયતા ત્રીસની લડતમાંના
જેલવાસ કે ૧૯૭૫-૭૬નાં રાજ્યસભામાં
વક્તવ્યોમાં સીમિત નહોતી. એ એમની એક
સ્થાયી જીવનનિષ્ઠા હતી, અને એમાં સ્તો
આપણા કવિની લાંબી સમયસંગતતાની
અને સમસામિયકતાની કૂચી રહેલી છે.

નમૂના દાખલ, એમનાં છેલ્લાં ચાર-

છ વરસની જ વાત કરીએ તો આપણે એમને એક પા દલિત સર્જક ઉદ્દેક-ઉન્મેષ
બાબતે અપત્યવાન્સલ્ય વરસાવતા જોઈએ છીએ તો બીજી પા સમતાને નામે
ચાલતી ભળતી રાજનીતિની પૂંઠે રહેલી દુવૃત્તિ સામે અવાજ ઉઠાવતા પણ
જોઈએ છીએ. એ જ છેલ્લો દસકો ગુજરાતમાં યુનિવર્સિટી-સ્વાયત્તાને મુદ્દે
એમણે ઉપાડેલા ઝંડાનો તેમ જ અકાદમી સ્વાયત્ત ન હોય એને હસ્તક સન્માન
નહીં સ્વીકારવાના સાત્ત્વિક ને તાત્ત્વિક કુંકાડાનો પણ છે.

કવિનું સોમું વરસ તરતમાં પૂરું થયે, અને એકસો એકમું શરૂ પણ થયે.
ખરું જોતાં, એમનાં છેલ્લાં વરસોની જદોજહદોમાંથી આજના અને
આવતીકાલના જે બધા મુદ્દા ઊપસી આવે છે તે હવેનો - એકોત્તર શતીનો
એજન્ડા હોવો જોઈએ. દેશની વડી સાહિત્ય અકાદમીએ પોતાના આ ચૂંટાયેલા,
રિપીટ, ચૂંટાયેલા પૂર્વપ્રમુખને ૧૯૮૫માં સદસ્યમહત્તર (ફેલો) તરીકેનું માન
આપ્યું ત્યારે એમણે આપેલો પ્રતિભાવ હજુ હમણાં જ ગુજરાતીમાં સુલભ થયો
છે.

શતાબ્દીની પસલી શો આ પ્રતિભાવ સંજય શ્રીપાદ ભાવેના
અનુવાદમાં વાંચતો હતો ત્યારે એના લ-ગ-ભ-ગ ઉઘાડમાં જ આ શબ્દોએ મારું
ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, કેમ જાણે જુલાઈ ૨૦૧૧ માટે જ ખાસ વસિયત કીધી હશે :
'વાત નીકળી જ છે ત્યારે મને હું એ પણ કહું છું કે રાજકારણથી અલગ રહેવા
માગતાં લેખકો અને શિક્ષકો સાહિત્યિક તેમ જ સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ અને
યુનિવર્સિટીઓ ચલાવવાની જવાબદારી ટાળી ન શકે. કંઈ નહીં તો એ સંસ્થાઓ
લોકશાહી ઢબે ચાલે અને સરકાર તેને પ્રભુત્વ હેઠળ લાવવાની હિંમત ન કરે એ
માટે પણ આ જરૂરી છે.'

એમના સદસ્યમહત્તર વક્તવ્યનો જે ઉઘાડઅંશ અહીં ટાંક્યો એના
પછી તરતનું વિધાન પણ સાથે જ વાંચવા-વાગોળવા જેવું છે : 'લેખકો અને
શિક્ષકો સ્થાપિત વ્યવસ્થાનો ભાગ બન્યા વિના તેની સાથે રહેવાની સમજ
કેળવે તો ઘણું સારું થાય.' મતલબ, પ્રજાસત્તાક સ્વરાજમાં સરકાર સાથે કામ
કરવાના પ્રસંગો આવે એ સ્વાભાવિક છે.

પણ તેમ કરતાં તમે એસ્ટાબ્લિશમેન્ટનો (સત્તા-પ્રતિષ્ઠાનનો) હિસ્સો
તો નથી બની જતા ને, એ તપાસતા રહો. અને હા, સરકારને એની હદમાં
રહેવાનું કહેતાં સંકોચ ન કરો. ગુજરાતમાં સ્વાયત્ત સાહિત્ય અકાદમી હાલ
સરકારશેષ, રિપીટ, સરકારશેષ બની રહી છે ત્યારે ૧૯૮૫નાં આ કવિવચનો
ક્રિયા અર્થે ભારેલા છે તે જુદેસર કહેવાની જરૂર કદાચ નથી. જન્મશતાબ્દી
ઉન્સવના નિમંત્રણપત્રમાં કવિનો હૃદયભાવ વ્યક્ત કરતી પંક્તિઓ મુકાઈ છે:
'માનવતાને પાર ઉતારવા / કિશ્તી થશે આ કાયા.' આપણે કહીશું : હોડીને દૂર
શું, નજીક શું.

(સદ્ભાવ : "દિવ્ય ભાસ્કર", ૧૮ જુલાઈ ૨૦૧૧)

શબ્દને વીસર્યો છું?

ગામથી શબ્દ લઈને નીકળ્યો હતો. શબ્દ ક્યાં ક્યાં લઈ ગયો? સત્યાગ્રહ છાવણીઓમાં, જેલોમાં,
વિશ્વવિદ્યાલયમાં, સંસદમાં, દેશના મૂર્ધન્ય સાહિત્ય મંડળમાં, સ્વીન્ડ્રનાથની વિશ્વભારતીમાં, વિદેશના સાંસ્કૃતિક
સમાજોમાં - એટલે કે વિશાળ કાવ્યલોકમાં, માનવ હોવાના અપરંપાર આશ્ચર્યલોકમાં, તો ક્યારેક માનવમૂલ્યોના
સમકાલીન સંઘર્ષોની ધાર પર, કોઈ પળે બે ડગલાં એ સંઘર્ષોના કેન્દ્ર તરફ પણ એક ઋણ વધતું જ જાય, બીજી બાજુ
ચર્કિચિત ઋણ અદા કરવાની તક પણ ક્યારેક સાંપડે. શબ્દના ઋણનું શું? શબ્દને વીસર્યો છું? પ્રામાણિકપણે કહી
શકું કે શબ્દનો વિસારો વેઠયો નથી. શબ્દનો સથવારો એ ખુશીનો સોદો છે. કલો કે સ્વયંભૂ છે. શબ્દને વીસરવો શક્ય
નથી. વરસમાં એક જ કૃતિ (જેવી 'અમે' ઈડરિયા પથ્થરો' છે) સ્વાઈ હશે ત્યારે પણ નહીં, બલકે ત્યારે તો નહીં જ.

(ઉમાશંકર જોશીના પુસ્તક 'થોડુંક અંગત'માંથી સંકલિત કરેલો અંશ)

અગણિત જણ આરાધે અનહદ યુનિકોડ ઉદ્યોગ !
બિલાડીના ટોપ સમાં
અહીં તહીં લ્યો ઊગી રહ્યાં છે
ખાદ્ય-અખાદ્ય બ્લોગ.

અગણિત જણ આરાધે અનહદ યુનિકોડ ઉદ્યોગ !
છપ્પનિયાના હડસેલાઓ ખાઈ ખમીને,
ઘઉંની સાથે ધૂળનાં ઢેકાં ભરડી ભરડી-
બે હાથે આરોગે શબ્દો: કવિ, લેખક, સહુ લોગ.

અગણિત જણ આરાધે અનહદ યુનિકોડ ઉદ્યોગ !
સેલ્ફ-પએસડ સંચાર જણાયા સન્નિધ સહજ યોગ.
બુદ્ધિ લચીલી, તૂર્તજ ખીલી,
ઝબકારે ઝીલી રહુહીન સંયોગ.

અગણિત જણ આરાધે અનહદ યુનિકોડ ઉદ્યોગ !
ના સીમા, ના રેખા કે કદ, ના અંકુશ ના બંધન,
ચાર વીઘાનું ખેતર કણકણ ચોસઠ જોજન ઉપવન.
અવકાશી અનુશાસન રચનું નિરાકાર આયોગ.

અગણિત જણ આરાધે અનહદ યુનિકોડ ઉદ્યોગ !
હસ્વ-ઈ, દીર્ઘ-ઈ, ઊંઝો-વીંઝો, તોડો-જોડો કે મચકોડો,
લલિત લઈંગ ઘટા ઘાટીલી

રૂપ ધરે, બહુરૂપ વરે

ને અડકો ત્યાં રોમાંચ સરે,

આ રતિકીડા કે અર્થોનું ઉત્થાન અરે!

વર્ણ વર્ણનું છત્ત-સંકરણ કરે ઉઘાડો-દ્યોગ.

અગણિત જણ આરાધે અનહદ યુનિકોડ ઉદ્યોગ !
યુનિકોડના સહજ પ્રવેશે

કુંચન-મદનને અનુસરતો

ફોન્ટલેસ આ શબ્દોનો સોફ્ટ-સોફ્ટ સંભોગ.

અગણિત જણ આરાધે અનહદ યુનિકોડ ઉદ્યોગ !

આજે ઈન્ટરનેટ યુગનું ગીત માણો. એમાં વાંસળી, રાધા, વર્ષા કે પ્રેમ કશું નથી. એમાં તો યુનિકોડ, ફોન્ટ ને બ્લોગની વાત છે.

આ કવિતાનું નામ 'યુનિકોડ ઉદ્યોગ' કેમ છે ઘણા લોકોને ખ્યાલ નહીં આવે. માંડીને વાત કરું તો આજે જે તમે ઈન્ટરનેટ પર જરાય તકલીફ વગર ગુજરાતી (ને બીજી બધી ભારતીય ભાષાઓ) વાંચી શકો છો એ સાહેબી છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં જ ઊભી થઈ છે. એ પહેલા બધા અલગ અલગ જાતના 'ફોન્ટ' વાપરતા. દરેક વેબસાઈટ દીઠ જુદા ફોન્ટ એટલે એક લખે તે બીજાને ન વંચાય. દરેક ફોન્ટ દીઠ વળી જુદા ફોન્ટ લે-આઉટ હતા. ટૂંકમાં કહું તો ઈન્ટરનેટ પર ગુજરાતી વાંચવા-લખવાનું કામ મહાના કોતરમાંથી રસ્તો કાઢવા જેવું હતું.

આ બધી સમસ્યાનો ઉકેલ જે જાદુઈ ચિરાગથી આવ્યો એ ચિરાગ તે યુનિકોડ. બધે એકસરખી રીતે ગુજરાતી લખાય અને વંચાય એ યુનિકોડથી જ શક્ય બન્યું. અને એકવાર આ યુનિકોડનો પ્રયોગ શરૂ થયો એટલે ચારે બાજુથી ઉત્સાહી લોકોએ ગુજરાતીને ઈન્ટરનેટ પર મૂકવાનું કામ શરૂ કર્યું. આ રીતે શરૂ થયો - યુનિકોડ ઉદ્યોગ !

કવિએ વર્ણસંકર ગીતમાં શરૂઆતમાં ગુજરાતી નેટ-જગતને નડેલા અવરોધો (ગુણવત્તાની અછત, પુખ્તતાની કમી, ઊંઝા-સાર્થ જોડણી વચ્ચેના તણખા) અને નવી સગવડો (સર્જકોને ભાવકો સુધી પહોંચવાનો સીધો રસ્તો, લખવા-વાંચવાની સરળતા, વિશ્વવ્યાપી વાંચકગણ) બંનેને ગીતમાં મજાના વર્ણી લીધા છે. આધુનિક વિષય સાથે પરંપરાગત ભાષા-પ્રયોગો સરસ 'કોટ્રાસ્ટ' સર્જે છે.

<http://layastaro.com/?p=6879&cpage=1#comment-357970>

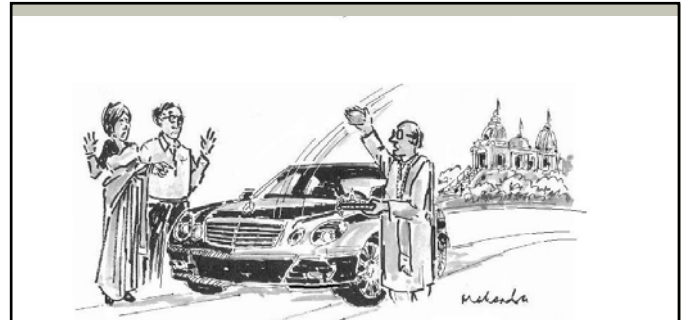
"ઓપિનિયન"/ Opinion

સ્ટ્રીટ લાઈટના અજવાળા તળે એક બાળક વાંચતા શીખી ગયું
એક બે અક્ષર નહિ આખે આખો કક્કો શીખી ગયું
નજીકની કીટલીએ જઈને રોજ એ છાપુ વાંચે છે
લ્યો આ બાળક હવે બધું સમજે છે

ઘરે જઈને મજૂર બાપ આગળ પોપટની જેમ બોલે છે
બાપ ખુશ થઈને ઝૂંપડામાં રોટલો આરોગે છે
પણ આજે નાનકાની નાની આંખમાં અજબ ચમક છે
બાપ ઘરે આવે એની રાહ એ જુવે છે
છાપામાં વાંચેલા સમાચાર એણે આપવા છે
બાપ આવ્યો ત્યાં તો એ તરત બોલવા માંડે છે
બાપા આપણા વિસ્તારનું નામ આજે છાપે આપું તું
તમને ખબર છે ?

સરકાર બગીચો સરસ અહીં બનવાનું છે
રસ્તા પહોળા કરી આખો વિસ્તાર ટનાટન બનાવવાના છે
પછી હું રોજ સ્મીશ બગીચે ને ભાણીશ પેલાં ફૂલોની સોડે
બાળકની આંખો જોઈને બાપ થોડો હરખાયો
એની સામે જોઈ રહ્યો ને કશું ના એ બોલી શક્યો
નાનકો બહાર રમવા જતો રહ્યો
ને બાપ એનો હાથ ધોતા ધોતા બોલ્યો
હવે કોઈ બીજી જગ્યાએ ઘર માંડવું પડશે
બુલ ડોઝર ફરે એ પહેલાં
નાનકા માટે કોઈ સ્ટ્રીટલાઈટવાળી જગ્યા શોધવી પડશે.

by Ashish Vashi on Friday, 08 July 2011 on 'facebook' at 15:57

મને શું ફરક પડે છે ? તમે કહો તો હું તો જમીન પર શ્રીફળ વધેરું ... પણ હૂડ પર વધેરવા જેવું ફળ નહીં મળે; ... પછી તમારી બ્રાન્ડ ન્યુ મર્સિડીઝ રસ્તામાં ડોકાઈ જાય, તો પંડિતજીને દોષ ના આપતા કે એમણે બરાબર વિધિસરની પૂજા ના કરાવી, એટલે આવું થયું !

હા ..., હા; જરૂર ! તમારી ગિફ્ટ તો લેવાની જ હોય ને ! પણ 'થેંક યુ કાર્ડ', 'થેંક યુ ઈ.મેલ' કે 'થેંક યુ ફોન'ની આશા ના રાખતા. ... અમે એ બધા શિષ્ટાચારમાં માનતા નથી !

e.mail : mahendraaruna1@gmail.com

સાહિત્ય અકાદેમીના ફેલો તરીકે વરણી પામવાથી હું સન્માનની લાગણી અનુભવું છું અને અકાદેમીના પદાધિકારીઓનો આભાર માનું છું. સાહિત્ય અકાદેમીના અત્યાર સુધીનાં ત્રીસ વર્ષના કાર્યકાળમાંથી વીસ વર્ષ સુધી તેની જનરલ કાઉન્સિલના અને તેના ઈઝિક્યુટિવ બોર્ડના સભ્ય હોવાનો મારો કિસ્સો અનોખો છે. અકાદેમીના પ્રારંભથી અઠાર વર્ષ સુધી હું તેમાં હતો. તેમાંથી નિવૃત્ત થવા માટે, એની સર્વે કમિટીના સભ્ય તરીકે, મેં વિનંતી કરી કે અકાદેમીના સભ્યની મુદત બે કરતાં વધુ સત્ર માટે ન હોવી જોઈએ. કેટલાંક વર્ષો પછી ફરી પાછો હું એક મહત્વના સ્થાને પાંચ વર્ષની મુદત વર્ષ માટે નિયુક્ત થયો. બાકીનાં વર્ષોમાં પણ હું આ મહાન સંસ્થા સાથે નિકટના અને સદ્ભાવપૂર્ણ સંબંધોથી જોડાયેલો રહેવાનો છું એવું હું આજે અનુભવી રહ્યો છું.

વાત નીકળી જ છે ત્યારે મને હું એ પણ કહું છું કે રાજકારણથી અલગ રહેવા માગતાં લેખકો અને શિક્ષકો સાહિત્યક તેમજ સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ અને યુનિવર્સિટીઓ ચલાવવાની જવાબદારી ટાળી ન શકે. કંઈ નહીં તો એ સંસ્થાઓ લોકશાહી ઢબે ચાલે અને સરકાર તેને પ્રભુત્વ હેઠળ લાવવાની હિંમત ન કરે એ માટે પણ આ જરૂરી છે. લેખકો અને શિક્ષકો સ્થાપિત વ્યવસ્થાનો ભાગ બન્યા વિના તેની સાથે રહેવાની સમજ કેળવે તો ઘણું સારું થાય. શિક્ષકો શિક્ષકો મટી ન જાય અને લેખકો-કવિઓ શબ્દને 'બડ ઓફ ફ્લેમ' એટલે કે 'જ્યોતિના અંકુર' (શબ્દની જ્યોત) તરીકે મનના ગર્ભગૃહમાં સેવવાનું ચાલુ રાખે એ પણ જરૂરી છે. મારે એ સ્વીકારવું જોઈએ કે જાહેર જીવનના પ્રશ્નોમાં હું વારંવાર અને નજીકથી સામેલ ન થયો હોત તો મારા માટે લેખક બનવું શક્ય ન હતું. અલબત્ત એ સામેલગીરી દરમિયાન એક બાજુ મારા મનમાં સાહિત્યસર્જન ચાલુ જ હતું એ વાતનો મને આનંદ હતો.

ભારતની એક રાષ્ટ્રીય ભાષાના લેખક અથવા કવિ હોવું એટલે શું? આ એવો દેશ છે કે જેને રોબર્ટ ફ્રોસ્ટે એક વખત 'તાજે જન્મેલો પ્રાચીન દેશ' કહ્યો અને પછી 'પુનર્જન્મ પામેલો દેશ' કહ્યો. ૧૯૮૫ની સાલમાં અથવા મારા પોતાના સંદર્ભમાં કહું તો અત્યારની અનિશ્ચિતતાભરી સદીના લાંબા દાયકાઓ દરમિયાન ભારતમાં કવિ હોવું એટલે શું?

અરવલ્લીની ગિરિમાળાની દક્ષિણ તળેટીમાં થતા મેળા અને તહેવારોનું પોષણ મને મળ્યું એ મારા પરની એક મહેર હતી. મને સાંભરે છે કે પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછીના ગાળામાં હું વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે મને કાંસાનો શાંતિચન્દ્ર મળ્યો હતો. હું આઝાદીની લડતમાં જોડાયો હતો અને મેં કેટ પણ ભોગવી હતી. એ દિવસોમાં મને પેલી અંગ્રેજી પંક્તિઓ યાદ આવતી : 'Bliss was it to be alive in that

dawn, / But to be young was very heaven' - 'તે પરોઢે જીવતાં હોવું પરમ આનંદ એ, / હોવું પરંતુ જીવાન એ તો સ્વર્ગસમ ...'

હિરોશીમામાં જેની પરાકાષ્ટા આવી તે બીજા વિશ્વયુદ્ધની વણકહી ભીષણતા દૂરથી અનુભવવી એ પણ પૂરતું પીડાજનક હતું. આણુયુગની વ્યાકુળતા અને હયાતીની વેદનાનો થોડોકેય અનુભવ, ઘરઆંગણે વિદેશી શાસનની ધૂંસરીમાંથી છૂટા થવાના આનંદની અનભૂતિ, તે પછીનાં ભ્રમનિરસન અને હતાશા, વિશેષાધિકાર ભોગવનારાની સામે લાખો વંચિતોની ઉપેક્ષા, કોતરી ખાતો ભ્રષ્ટાચાર, ક્રમશઃ ઘસાતાં જતાં નૈતિક મૂલ્યો, આશાનું ભાગ્યે જ ડોકાનું છૂટુંછવાયું કિરણ - આ બધાંને કારણે કોઈ પણ કલાકારની સામે એવો મોટો પડકાર ઊભો થયો કે જેને ઝીલવાનું સહેલું ન હતું. આવી પરિસ્થિતિમાં કલાકાર ક્યારેક વિમુખતા ન અનુભવે કે મૂળમાંથી હચમચી ન ઊઠે તો જ નવાઈ.

બીજા બધા એક યા બીજા ઉપયોગી પ્રવૃત્તિમાં લાગેલા હોય ત્યારે કલાકાર શબ્દ સાથે રમતો દેખાય છે. સ્વીન્ડરનાથ જેવાની વાત કરું. એ સફેદ દાઢીધારી ઋષિ શબ્દ કે પંક્તિ અને રંગ અને સંગીતના સુરો સાથેની રમતમાં ફરીને ફરી તક્લીન થઈ જાય છે. બે ઘડી પહેલાં મેં શબ્દને 'જ્યોતિનો અંકુર' કહ્યો. 'બડ ઓફ ફ્લેમ' ભાવકલ્પન પશ્ચિમના આધુનિક કવિ પાસેથી મળ્યું છે. આપણા પ્રાચીન પ્રાણોએ 'શબ્દાપ્ય જ્યોતિ' એમ કહ્યું. 'શબ્દાપ્ય જ્યોતિ:' એટલે શબ્દરૂપી પ્રકાશ. શબ્દ વિશ્વને પ્રકાશમય બનાવે છે. શબ્દથી વાસ્તવિક જગત દૃષ્ટિગોચર થાય છે. The word worlds - શબ્દ વિશ્વ રચે છે. શબ્દ સિવાય વિશ્વ છે જ નહીં. કવિ એની શબ્દલીલાથી discourse એટલે કે ભાષાબંધ ઊભો કરતો જાય છે. શરૂઆતમાં જ એણે અહમ ખંખેરી નાખેવું હોય છે. લેખકમાં રહેલી વ્યક્તિ અને લેખકમાં રહેલો સર્જક એકબીજાને ઘડે છે. તેમ જ એકબીજાને પ્રતિભાવ પણ આપે છે. બંને એકમેકને સર્જે છે, અથવા બંને એકબીજા સાથે રમે છે એમ આપણે કહીએ તો ? કલાકારનો સર્જક સ્વ ધારણ કરી શકે તેવા અનેકાનેક અવતારોની વિશાળ શ્રેણીમાંનો આ એક અવતાર છે. કલાકારને જગત તેની આંતરિક સર્જનશક્તિ પ્રગટ કરવાનો ભરપૂર અવકાશ પૂરો પાડે છે. કવિ શબ્દ થકી જે ડિસ્કોર્સ, જે ભાષાબંધ રચે છે તે આપણને આપણા કોયલામાંથી વિના આયાસ સહજ રીતે બહાર નીકળવામાં મદદ કરે છે. આપણી સામે ઊઘડતાં સ્વનાં અનેક રૂપોમાંથી કોઈપણ રૂપ ધારણ કરવામાં પણ સહાય કરે છે.

વાક્ય ભાષાબંધનું એકમ છે એ ખરું પણ આખોય ભાષાબંધ પોતે જ એક વાક્ય જેવો સુગ્રથિત હોય છે અને એકતા ધરાવે છે. એરિસ્ટોટલે જે એકતા પર યથાર્થ ભાર મૂક્યો છે તેને આપણા

આચાર્યોએ 'એકવાક્યતા' તરીકે વર્ણવી છે. લાખો શ્લોક ધરાવતી કાવ્યકૃતિ 'મહાભારત' આચાર્યોની દૃષ્ટિએ એકવાક્ય છે. દરેક કલાકૃતિ સુબદ્ધ ભાષાબંધ છે અને તે સ્વાયત્ત જાણાય છે. તેમ છતાં એક જ લેખકનાં કાવ્યો, નાટકો અને નવલકથાઓ એક પ્રકારની એકવાક્યતાનો, એકતાનો નિર્દેશ કરે છે. જુદી જુદી કૃતિઓમાં જેવા મળતું સર્જક સ્વનું વૈવિધ્ય એક જ વ્યક્તિની જુદીજુદી છબિઓ જેવું છે. કેટલીક વખત આ છબિઓ મૂંઝવી નામે તેટલી જુદી અને કેટલીક વખત ચોકાવી દે લાગે એટલી અલગ પડે છે. છતાં ય તે અનિવાર્યપણે એક ચોક્કસ વ્યક્તિની જ હોય છે. સંગીતમાંથી સ્વરની એકતા, સ્વરૈક્ય એવો શબ્દ આ મુદ્દે અપનાવી શકાય. સર્જકના સમગ્ર સર્જનમાં જેવા મળતી સર્વસામાન્ય લાક્ષણિકતાઓના પાસા માટે હાઈડેગર site એટલે કે વિચારભૂમિ એવી સંજ્ઞા પ્રયોજે છે.

મારી સાઈટ હું શી રીતે નક્કી કરી શકું? ત્રણ દશવાર્ષિક સત્યાગ્રહ ચળવળ થઈ : ૧૯૨૦-૨૨, ૧૯૩૦-૩૨, ૧૯૪૧-૪૨. આમાંથી ત્રીસની ચળવળમાં સાધ્ય અને સાધનની શુદ્ધિનો આગ્રહ વધુ કડક હતો. દેશભક્તિના મોટા મોજાની ટોચે અમે સવાર હતા અને એમ લાગતું કે હાથ લાંબો કરો તો સીંધા તારલા જ હાથ લાગશે. ગાંધી-ઈંદિરા કરાર થયો તે ૧૯૩૧માં મેં જે લાંબી કવિતા લખી તેનું નામ 'વિશ્વશાંતિ' આપ્યું. 'વિશ્વશાંતિ' નામથી ઓછું કંઈ મને ખપતું જ ન હતું. આ રચનાનો પહેલો ખંડ નાટ્યાત્મક રીતે ઊઘડે છે : 'ત્યાં દૂરથી મંગલ શબ્દ આવતો / શતાબ્દીઓના ચિરશાંત ધુમ્મટો / ગજવતો ચેતનમંત્ર આવતો!' પછી મેં અંતરિક્ષમાં પ્રકાશપંથે યાત્રા કરવા નીકળેલી પૃથ્વીની કલ્પના કરી છે. પૃથ્વીએ પોતાના અંગે શીતળ હિમલેપ લગાવ્યા છે. પણ તેના ઉરે જવાળામુખી ખળભળી રહ્યો છે. તેનાં સંતાનોને માએ પાયેલાં ધાવણથી સંતોષ નથી. તે એકબીજાનાં લોહી પીને પોષણ પામવાં મથી રહ્યાં છે. પ્રકાશ માટે, વધુ પ્રકાશ માટે ધરા ધીરજથી ડગ ભરી રહી છે. ત્યાં તો મંગલ શબ્દ આવે છે : 'તું પાપ સાથે નવ પાપી મરતો' એ શબ્દ ભાગ્યે જ ઝીલાયો છે, છતાં પૃથ્વીપટે તે પડઘાતો રહ્યો છે.

બસ ત્યારથી બ્રહ્માંડમાંનાં એ બિંદુ એટલે કે આપણી પ્રિય ધરા, પ્રકાશપંથની યાત્રી એવી આપણી પૃથ્વી પર મારી આંખો મંડાયેલી રહે છે. એ ધરા પર વસતી માનવજાતના અનિશ્ચિત ભાવિનો વિચાર હું કરતો રહું છું. મારું ધ્યાન કોઈક એવા તત્ત્વ પર રહે છે કે જે આપણા અસ્તિત્વની નિત્ય પરિવર્તનશીલ પરિસ્થિતિને કારણે સતત ગતિશીલ રહે છે.

માનવજાતના ભાવિની અનિશ્ચિતતા ગઈ અરધી સદી દરમિયાન માનવજાતની બિહામણી મુમૂર્ષામાં પરિણમી છે. માણસ તેની ક્ષમતાના છલ્લામાં છેલ્લાં અંશના ઉપયોગથી આણુવિનાશ સર્જાને એની મૃત્યુ-એપણાને સંતોષવા કૃતનિશ્ચયી

છે. આત્મઘાતી હિંસાનું બીજું એક સ્વરૂપ આખી દુનિયાને ૧૯૮૫માં આતંકવાદ તરીકે જોવા મળ્યું. પાંચ વર્ષ પહેલાં કેટલાક આધુનિક લેખકો સહિત પચાસ નોબલ પુરસ્કાર સન્માનિત મહાનુભાવોએ માનવજાતને આત્મવિનાશમાંથી બચવા હાકલ કરી હતી. તેમણે જરૂર પડે તો ગાંધીનો માર્ગ અપનાવવાનું પણ સૂચન કર્યું હતું. હિંસાનાં મૂળ માટેની ચિંતા, માત્ર મનુષ્યપ્રાણીના અસ્તિત્વ માટેની જ નહીં પણ માનવતા અને સંસ્કારિતા ધરાવતા માણસમાત્રના અસ્તિત્વની નિસબત એ ધીરે ધીરે મારી સાઈટ, મારી વિચારભૂમિ બનતી ગઈ છે અથવા એવું મને લાગે છે.

ત્રણ દશવાર્ષિક ચળવળો દરમિયાન અને છઠ્ઠા તેમ જ સાતમા દાયકાના પ્રારંભમાં આપણા દેશની ભાષાઓમાં સાહિત્યિક પ્રતિભાઓનો નવો ફાલ જોવા મળ્યો. આપણી જુદીજુદી ભાષાઓના સમકાલીન લેખકોની સાઈટની, વિચારભૂમિની ભાળ મેળવવી બહુ ફળદાયી બનશે એવી મને ખાતરી છે.

આધુનિક સામૂહિક માધ્યમો માનવીની વિવિધ શક્તિઓને વિપુલ પ્રમાણમાં આપણી સામે ધરે છે. તે માધ્યમોને અપનાવવામાં અને તેનો ફાયદો મેળવવામાં હું બંધાયી આગળ હોઉં એ ખરું. પણ એ માધ્યમોને કારણે મારો પોતાનો જીવનાનુભવ હું ચૂકી જવા માગતો નથી. તદુપરાંત આપણે હજુ સંસ્થાનવાદની કુટિલ અસરમાંથી બહાર નીકળ્યા નથી એટલે આપણે આત્મવિશ્વાસને માટે આપણી અંદર જોવાને બદલે બહાર ફાંફાં મારીએ છીએ. સંસ્થાનવાદી માનસ ખાલસા થઈ ગયેલા પ્રદેશ જેવું બની જાય છે. સંસ્થાનવાદી અસ્તિત્વ ગોણું જિંદગીમાં રાચે છે. સંસ્થાનવાદી વિચાર એટલે પોતાનાં ખ્યાલો, સિદ્ધિઓ અને વર્તનને કેવળ પેલા પ્રભુત્વશાળી પરિબળની નજરમાં જ યોગ્ય ઠેરવવાની મથામણ. દાખલા તરીકે, ગાંધી કે મહાભારત તરફ આત્મવિશ્વાસપૂર્વક જોવા માટે આપણને સર રિચર્ડ એટ્ટેનબેરો અને પીટર બૂક જેવા મહાન કલાકારોની જરૂર પડી. આ બતાવે છે કે આપણામાં ચોક્કસ કંઈક ખોટ છે.

બીજી ભયજનક બાબત આપણું નાસિસિઝમ એટલે કે આપણી આત્મરતિ છે. આપણામાં એક બાજુ નાલેશીપૂર્વક શરણે જવાની વૃત્તિ છે અને બીજી બાજુ પોતાનામાં જ રચ્યાપચ્યા રહેવાની આદત છે. સાહિત્ય અને શિક્ષણના ક્ષેત્રે આપણી આત્મરતિ થોડી ઓછી ન થઈ શકે? કોઈપણ ભારતીય ભાષાના અભ્યાસને અનુસ્નાતક કક્ષાએ તુલનાત્મક ભારતીય સાહિત્યના અભ્યાસ તરીકે ઉપસાવવાનો સમય પાકી ગયો છે. સાહિત્ય અકાદેમી આમાં પહેલ કરી શકે. ભાષાઓના વિભાગીય અધ્યક્ષો સાથે બેઠકો કરીને, યુ.જી.સી.ની સહાયથી તે ભાષાવિભાગો માટે અનુવાદો સુલભ બનાવવાની યોજના ઘડી શકે. આમાં નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ અને બિનહિન્દી રાજ્યોમાં હિન્દી વિભાગોનો સહયોગ પણ મેળવી શકાય. માધ્યમિક શાળાના સ્તરે પણ કંઈક થઈ શકે. એક વખત ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષા માટેના ગુજરાતીના એક પાઠ્યપુસ્તકમાં મને ગુજરાતી સિવાયની બીજી ભારતીય ભાષાઓનાં બારેક પદ્ય-અને-ગદ્ય-લખાણો જોવા મળ્યાં ત્યારે બહુ રોમાંચ થયો હતો. સાહિત્યિક આત્મરતિ સાંસ્કૃતિક સંસ્થાનવાદ જેટલી જ જોખમકારક પુરવાર થઈ શકે છે. સાહિત્યનો સચ્ચાઈપૂર્વકનો ડિસ્કોર્સ એટલે કે ભાષાબંધ જ આપણને આમાંથી બચાવી શકશે.

આજની સંધ્યાએ લેખકોના સમૂહની સાથે મૈત્રીભાવ વ્યક્ત કરવાની તક મને આપવા બદલ પ્રમુખશ્રીનો હું આભાર માનું છું.

૨૮ ઓગસ્ટ, ૧૯૮૫ નવી દિલ્હી

અનુવાદક : સંજય શ્રીપાદ ભાવે

અંગ્રેજીમાં અપાયેલું વ્યાખ્યાન, ઉમાશંકરના આત્મકથાત્મક લખાણોના સંચય 'થોડુંક અંગત'(ગૂર્જર, ૧૯૮૯)માં વાંચવા મળે છે.

આ અનુવાદમાં 'વિશ્વાશંતિ'માંથી ટકિલી પંક્તિઓ વ્યાખ્યાનમાં ઉમાશંકરે ખુદ કરેલા નીચે મુજબના અંગ્રેજી અનુવાદમાં વાંચવા મળે છે :

'There from afar comes the blissful word, Resounding the long-silent domes of centuries/Arrives the life-giving word.'

અનુવાદના સંમાર્જનમાં રમેશ બી. શાહની અને જયંત મેઘાણીની મદદ મળી છે.

(સદ્ભાગ્ય : "નિરીક્ષક", ૧૬ જુલાઈ ૨૦૧૧)

[143, Paraskunj Society, Part 3, Satellite Road, AHMEDABAD - 380 015, India]

oooooooooooooooooooooooooooo

- એતાનશ્રી

અરબ વસંતનું અવલોકન

• "ઓપિનિયન" - ડિજિટલ અવતાર - ૧૫માં ચેતન શાહનો લેખ 'અરબ વસંત : એક સ્થાનિક અવલોકન' વાંચ્યો. સંદર્ભ સાહિત્યના આધારે સારી માહિતી આપવા પાછળ શ્રમ લીધો લાગે છે.

લેખ સારો છે, પણ મનુષ્ય તો આખરે મનુષ્ય જ ને ! એના કાર્યમાં ક્ષતિ - ત્રુટિ તો હોવાની જ. મજકૂર લેખમાં અરબ દેશોને ઈસ્લામી દેશો તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે એ સાચું નથી. મુસ્લિમ અરબોના દેશ, મુસ્લિમ દેશો તો હોઈ શકે, પણ એ ઈસ્લામી શી રીતે થઈ ગયા ? કોઈ પણ દેશને ઈસ્લામી તરીકેની ઓળખ માટે તેનું બંધારણ, કાયદાકાનૂન તથા તંત્રવ્યવસ્થા ઈસ્લામી હોવાં અનિવાર્ય લેખાય છે. યાને એ દેશમાં ઈસ્લામી શરીઅત અનુસારનું રાજતંત્ર હોવું જોઈએ.

ચેતનભાઈના લેખમાંનો કોઈ દેશ ઉપરોક્ત કસોટી પર પૂરો ઊતરે એવો છે ખરો ? એક પણ નહીં. સઉદી અરબ એ બાદશાહી આધિપત્યવાળો દેશ છે અને ઈસ્લામમાં એવી કોઈ રાજ્યવ્યવસ્થાને સ્થાન નથી. અગર છે તો ખિલાફતી રાજતંત્રને અવકાશ છે.

ઈસ્લામમાં શોખો તથા આપખુદ સરમુખત્યારોને પણ સ્થાન નથી. અલબત્ત, ખલીફાનું માનભર્યું સ્થાન જરૂર છે અને તેની પણ વરણી-ચૂંટણી થાય છે. આ ચૂંટણીમાં સરદારો - આગેવાનો તેમનો મત દર્શાવે છે. વળી જે આદમીને ખલીફા તરીકે પસંદ કરવામાં આવે તે રાજકાળમાં બાહોશ, શૂરવીર અને શરીઅતે મુહમ્મદી(સ.અ.વ.)નો પાબંદ હોવો જોઈએ.

આવા ખલીફા, આવા સત્તાધીશની વફાદારી તથા તેનું આજ્ઞાપાલન મુસ્લિમની, દેશના નાગરિકોની ફરજ બને છે, જેમ કે એ લેખની વચ્ચેના એક બોક્સમાં ઈબ્ને ઉમર(ર.દિ.)ના હવાલાથી ટંકાયેલી એક હદીસમાં કહેવાયું છે. - એ જ મતલબનો આદેશ કલામે ઈલાહી યાને કુરઆને કરીમમાં આ રીતે કરાયો છે :

'ઓ શ્રદ્ધાવાનો ! અહ્લાહની ફરમાબરદારી કરો અને રસૂલની ફરમાબરદારી કરો અને તમારા માંહેના તેમની, જેમને સત્તા મળી હોય. અગર કોઈ બાબતમાં તમારી વચ્ચે મતભેદ થાય તો તેને અહ્લાહ અને તેના રસૂલના (હુકમના) પ્રકાશમાં તપાસો, અગર તમે અહ્લાહ અને અંતિમ દિવસમાં (ક્યામતમાં) શ્રદ્ધા ધરાવતા હોય, - અંતિમ નિર્ણય માટે.' (૫૯) અલ-નિસાઅ-૪

આ ફરમાન તે સત્તાધીશની ફરમાબરદારી માટે છે કે જે શ્રદ્ધાવાન, સદાચારી ને શરીઅતનો પાબંદ હોય. અને તેના કોઈ હુકમ, નિશ્ચય કે નીતિ બાબત કશો મતભેદ થાય તો, અંતિમ નિર્ણય માટે, તે બાબતને અહ્લાહ અને તેના રસૂલના હુકમના પ્રકાશમાં તપાસવાનો આદેશ કરાયો છે.

ઈસ્લામમાં સાચી રાહ વિશેનો નિર્ણય સઉદી ધર્મધુરંધરોના હાથમાં હોવાનો ચેતનભાઈએ કરેલો ઉલ્લેખ સાવ કપોળકલ્પિત અને ભ્રામક છે. ઈસ્લામની બાબતમાં કુરઆન અને અહાદીસે નબવી(સ.અ.વ.)માં જે ફરમાનો દર્શાવ્યાં છે એ સાચાં છે, પૂરતાં છે. અને સદીઓથી વિવિધ અર્થઘટન તથા સ્પષ્ટીકરણના પ્રકાશમાં, શ્રદ્ધાવાનો એને અનુસરતા રહ્યા છે. રહી વાત ધર્મધુરંધરોની તો એ તો વિશ્વના અનેક દેશોમાં પડ્યા છે.

'અરબ વસંત'વાળો એ લેખ ચેતન શાહે ઉતાવળે અને ચોક્કસાઈની ઝાઝી ચિંતા કર્યા વિના લખ્યો લાગે છે. કદાચ એટલે તેઓ આમ લખી ગયા છે કે ૧૯૨૪માં તુર્કીના કમાલ અતા-તુર્ક ખિલાફતની અંત્યેષ્ટિ કરી ત્યાં સુધી મુસ્લિમ ઉમ્માના સર્વસત્તાધીશ ખલીફા હતા. આ વિધાન સદંતર ખોટું છે.

સાચી હકીકત આ છે કે ખલીફા ફક્ત ચાર હતા : હ. અબૂબકર, હ.

ઉમર, હ. ઉસ્માન અને હ. અલી (રદિ. અજમઈન). પાંચમા ખલીફા હ. હસન ઈબ્ને અલી(રદિ.)ની ખિલાફત વિશે વિવાદ જગતાં તેમણે ખિલાફતનો ત્યાગ કર્યો હતો અને ત્યાર પછી બની ઉમૈયાના રાજવંશ(dynasty)નો આરંભ થયો હતો. એના પ્રથમ રાજવી તે અમીર મુઆવિયા. એ મક્કાના એક સરદાર અબૂ સુફિયાનના પુત્ર, કાતિબે વહી અને ચતુર રાજકારણી હતા. ખટપટમાં પ્રવીણ. તેમના પછી તેમનો અનીતિવાન પુત્ર યઝીદ સત્તા પર આવ્યો હતો. બનૂ - ઉમૈયાના રાજવંશનો આ સિલસિલો હિજરી સનની બીજી સદીના પૂર્વાર્ધમાં પતી ગયો હતો અને ત્યાર પછી અબ્બાસી રાજવંશનો આરંભ થયો હતો.

સત્તાની આ ઉપાડપછાડ દરમિયાન બની ઉમૈયાનો એક શાહજાદો ભાગીને મોરોક્કો થઈ સ્પેન પહોંચી ગયો હતો અને ત્યાંની ઉમવી સત્તાનાં સૂત્રો પોતાના હાથમાં લીધા હતા. અબ્બાસી સૈન્યે મધ્યપૂર્વ અને આફ્રિકામાંથી ઉમવી સલ્તનતને ઉખેડી નાખી હતી, પણ સ્પેનમાંની ઉમવી સત્તા સુધી તેનો હાથ પહોંચી શક્યો ન હતો. સ્પેન પર ઉમવી સત્તાની ધજા ઘાણું કરીને પાંચ સદી સુધી ફરકતી રહી હતી. ઉમવી સલ્તનત અને ત્યાર પછી અબ્બાસી સલ્તનત, ઉસ્માની સલ્તનત તે સમયની મહાસત્તા હતી. એમને રોમન સામ્રાજ્યને પણ ઉખેડી નાખ્યું હતું અને યુરોપમાં પોતાની આણુ વર્તાવી હતી. બોઝનિયા સુધીના બાલ્કન - (દક્ષિણ-પૂર્વ યુરોપ) રાજ્યો તેમની એડી તળે હતા.

આ તે કાળ હતો જ્યારે હિન્દુસ્તાન ઉપર અફઘાનો - પુશ્તુનો, મુગલોની સત્તા હતી. અને તે સૌ આપખુદ, સર્વસત્તાસંપન્ન સરકારો હતી. ઉમવી, અબ્બાસી કે ઉસ્માની સલ્તનતોની તાબેદાર ન હતી. એ મહાસત્તાઓ ખિલાફતી સત્તા હતી જ નહીં, રાજવંશી સત્તા હતી તો પછી એ સત્તાઓના ધણી સુલ્તાની 'ખલીફા' મુસ્લિમ ઉમ્માના સર્વસત્તાધીશ રહ્યા હોવાનો સવાલ જ ક્યાં રહે છે ?

ચેતન શાહે સઉદી અરબના શાહ અબ્દુલ્લાહ પર પ્રશંસાની પુષ્પવર્ષા કરી છે તે જરા વિચિત્ર લાગે છે. એ દેશના દક્ષિણી પ્રદેશમાં આંટો મારો તો જાણવા મળે કે શાહ અબ્દુલ્લાહ કેટલા ઉદાર અને સહિષ્ણુ છે ! માનવઅધિકારોને ઠોકરે દેતાં તે અચકાતાં નથી. વર્તમાન અરબજગતિ દરમિયાન પોતાના અધિકારો માટે પોકાર કરનારા ગરીબ પ્રજાજનો પર કરેલા અત્યાચારો અરેરાટી ઉપજાવે એવા હતા ! એ શાહ એટલા 'ઉદાર' છે કે યમનમાં સત્તાપલટા માટે ચળવળ ચલાવનારા નિહલ્થ્યા યમનીઓ પર તેમણે બોંબવર્ષા કરાવી હતી. એમની આ આ ઉદાર નિર્દયતાનો લાભ બેહરીનને પણ મળ્યો છે. ત્યાં સત્તાપલટા માટે મેદાને પડેલી શીઆ રૈયત સામે સઉદી સશસ્ત્રદળ ઉતારી દેવામાં આવ્યું ! અને નિર્દોષોની કત્લેઆમ કરવામાં આવી ! - - એ સિવાય એ દેશના આંતરિક પ્રદેશમાં તો ઊતરીને જુઓ ! તોબા પોકારશો !

અને દુબઈના શેખે કોઈ ધાડ મારી નથી. આયોજન વગરનો ખરચ કર્યો છે અને એમને 'બેલ આઉટ' કરવા માટે અબૂ ધાબીના શેખ આગળ આવ્યા હતા. તેલસમૃદ્ધ એવા આ નાનકડા રાજ્યના શેખ, કહે છે કે બહુ ચતુર અને સુક્ષ્મ શખ્સ છે.

ચેતનભાઈ લખે છે કે : 'પાકિસ્તાનની સરહદે આવેલા વઝીરિસ્તાનમાં કબીલાઓ, નહીં કે ઈસ્લામાબાદની સરકાર, રાજ કરે છે. - ' - આ વિધાન સદંતર ખોટું છે. વઝીરિસ્તાન, પાકિસ્તાનની ઉત્તર-પશ્ચિમ સરહદે આવેલો પ્રદેશ છે. એ તથા એની આસપાસનો બીજો કેટલોક પ્રદેશ 'ફાટા' [Federal Administered Tribal Area] તરીકે ઓળખાય છે અને ત્યાં મધ્યસ્થ સરકારના પ્રતિનિધિ વહીવટદાર વ્યવસ્થા સંભાળે છે. આ પ્રથા બ્રિટિશ સરકારના સમયથી ચાલી આવે છે. બાકી રહી કબીલાની વાત તો એ તો બધે જ છે. માત્ર અરબ આલમ શા માટે ? કબીલા તો ગુજરાતમાં પણ છે. ભીલ, ચૌધરી, ધોળકા, વણજરા, રબારી, વગેરે વગેરે. અને જિપ્સીઓ તો યુરોપ, અમેરિકામાં પણ છે.

અને અંતે એ ભાઈ પોતે લખે છે કે : 'મને ઈતિહાસનું જ્ઞાન નથી ...' એટલે ઈતિહાસને સ્પર્શતા અન્ય કેટલાક મુદ્દાઓ વિશે ચર્ચા કરવાનું ટાળું છું. મગર આટલું જરૂર કહીશ કે જે વિષયનું જ્ઞાન ન હોય એ વિશેની ચર્ચા શું કામ માંડવી જોઈએ ?!

- દીપક બારડોલીકર

[136, Stamford Street, Old Trafford, MANCHESTER M16 9LR, U.K.]

'અજબ ગજબનું જંતર કાયા ...'

● મને અંદરથી કહેવામાં આવ્યું એટલે, ("ઓપિનિયન"ના ૨૬ મે ૨૦૧૧ના અંકનો) તમારો લેખ વાંચવો પડ્યો. મને વળી મિત્ર ? તમારી કૃપા.

તમે હૃદયશૂળ સહૃદયી ડિક્કિન્સ, ડુયડન અને ઝવેરચંદ મેઘાણીની મહેરથી હળવું કરી શક્યા એ જાણ્યું. તમે આંતરિક યુદ્ધ લડી રહ્યા હતા એમ લાગ્યું. આવા અનુભવને, તમારા બકોળા વાંચનની વાતો સાથે સંબંધિત કરી છે તે અદ્ભૂત લાગ્યું. હોસ્પિટલની ટૂંકી રહેણાક દરમિયાન સહદરદીઓનો પરિચય નોંધવા જેવો છે. મારા શરૂઆતના હોસ્પિટલના અનુભવ દરમિયાનના દરદીઓના ઝંઝાવાતની યાદ તાજી થઈ ગઈ. પણ સંબંધી દાવે તમારા અનુભવથી થોડી પળો કંપી ઊઠ્યો. શતં જીવ શરદ, મારા ભાઈ.

લલિત વર્માનું એક કાવ્ય યાદ આવે છે :

અજબ ગજબનું જંતર કાયા, અજબ ગજબનું જંતર

વાદક છેડે તાર તો બોલે, નહીંતર મુંગું મંતર ... કાયા ...

શ્વાસ શ્વાસના તાર ને નાનો હૃદય નામનો ટેકો

મંદ. મધ્ય ને તારમાં વાગે, નખશિખ સૂરીલ નિરંતર ... કાયા ...

તાર ચડે તો ચડત સૂરમાં, તાર ઢીલા તો બોલું

તાર બરાબર મળે ન ત્યાં લઘ મૂળ પડજ ક્યાં શોધું ?

સાંગોપાંગ સમજમાં ન આવે, સૂર તાલનું તંતર ... કાયા ...

તજી વિવાદી, વાદી, સંવાદી લયમાં સાથી

અલખ, અનાદિ, નાદ સધાતાં વાગે સૂર સમાધિ

ધીરે ધીરે ઘટે 'લલિત' અવ ખાલી, સમનું અંતર

... કાયા અજબ ગજબનું જંતર

- કૃષ્ણકાન્ત બુચ

[71 Half Edge Lane, Eccles, MANCHESTER M30 9AZ, U.K.]

પતલી કમ્મરિયા

કંઈ તૂટ્યું હશે, કંઈ દબાયું હશે,

કંઈ ખસ્યું હશે, મચકોડાયું હશે

કંઈ ખેચાયું હશે કંઈ ફૂલ્યું હશે

● આ વ્યથાની કથા છે એક પતલી કમ્મરિયાની. એક માનવી ઉત્તર-દક્ષિણ માંડ પાંચ ફૂટથી ય ઓછું અને પૂર્વ-પશ્ચિમ બે ફૂટ જેવડું કદ ધરાવે છે. થોડા દિવસ પહેલાં એની સાડાત્રણ વેંતની કમરને લૂણો લાગ્યો.

આ શરીરચારી વિચારે, લાવને સ્વ-તપાસથી નિદાન કરું. જાતને પ્રશ્ન પૂછ્યા : કંઈ વજન ઊંચકેલું? કંઈ વધુ પડતી મજૂરી કરેલી? કઠંગી રીતે સુવાઈ ગયેલું? બધા પ્રશ્નોના જવાબ નકારમાં આવવાથી શાતા વળે તેમ નહોતી કેમ કે દર્દ પળે પળે વધતું ચાલ્યું.

વિકસિત દેશની સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રીય સ્વાસ્થ્ય સેવાના પ્રતાપે, અસહ્ય દર્દથી મ્હાત થયેલો પામર જીવ, નિદાનની શોધમાં, ડોક્ટર પાસે ગયો, તો તેની કાયાને સ્પર્શ પણ કર્યા વિના, સદર એક્સ-રે મશીન નીચે સુવાડવવામાં આવી. વધારામાં નાની કાયાના અસ્થિઓની સઘનતા માપવા તેનું ય પરીક્ષણ મસ મોટા સ્કાનરને સોંપ્યું. એક વખતના એક્સ-રેથી દુખવાનો ગુનેગર પકડાયો નહીં એટલે મફતમાં બીજા ય એક્સ-રે કઢાવ્યો પણ એ કમ્મરિયા દર્દ ભુલવાનું નામ નહોતી લેતી.

હવે, આ પ્રશ્નો-પરિપ્રશ્નોથી ભરપૂર મસ્તિષ્ક ધરાવનાર બુદ્ધિજીવી કે બુધ્ધુ - જે કહો તે) વિમાસે છે કે મારા તનડામાં કોઈ અસ્થિ તૂટ્યું હશે? કે માણકાની ગાદી ખસી ગઈ હશે? કે જ્ઞાનતંતુ દબાયા હશે? કે સ્નાયુઓ ખેચાયા હશે? કે પછી સાંધામાં સોજા હશે? નિદાન કરાવવા જતાં હાડકાના નિષ્ણાત, કરોડના નિષ્ણાત, ફિઝિયોથેરાપીસ્ટ, અને રૂમેટોલોજિસ્ટ એમ અનેકવિધ નિષ્ણાતો પાસે અલકચલાણું કર્યા છતાં ય બેસવા અને સૂવા માટે પીડામુક્ત સ્થિતિની કોઈ જગવાઈ ન થવાથી સરિયામ નિરાશા સાંપડી.

દર્દ સભર કટીકાને પંપાળતા આ તર્કવાદી તુક્કા લડાવે છે કે એમ તો હૃદય ક્યારેક કોઈના બોલથી વિધાયું-તૂટ્યું છે. સ્વ મહેનતે મેળવેલાં સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠા સંજોગોના થપાટે ખસી ગયેલાં અનુભવ્યા છે. જાળવીને વિકસાવેલ વ્યક્તિત્વ બીજા ભારેખમ લયાતીની હાજરીમાં દબાયેલું પણ છે. શ્રેય અને પ્રેય વચ્ચેની પસંદગી ટાણે મનડું ઘણું ખેચાયું છે અને સ્વજનોની સિદ્ધિના ડંકા વાગ્યા ત્યારે હૈયું ફૂલાયું પણ છે. એવે ટાણે જામ કોઈ નિષ્ણાત પાસે ગયા વગર તૂટેલા મનને સાંધું, ખસી ગયેલા સ્થાનને ઠેકાણે લાવ્યું, દબાયેલા વ્યક્તિત્વને ફરીને ઉજાગર કર્યું, ખેચાયેલા મનને સીધી રાહે લાવી મુક્યું અને ફૂલાયેલા હૈયાને ય ટાકું પાડ્યું છે, તો આ એક છોટી સી કમ્મરિયાની શી વિસાત કે આંખો છલકાવે? આમ વિચારતાં વિચારતાં આ કમ્મરને ઉપાડનાર પગ દસ કિલોમિટરનું અંતર એક કલાક અને ૩૫ મિનિટમાં ચાલીને હાલમાં આરામ ફરમાવે છે.

- આશા બુચ

e.mail : ten_men@hotmail.com

જુલાઈ 2011

આપણી આધુનિક પૌરાણિકતાનો સૂર :

આણજાણ્યાઓની પ્રતીક્ષા : • સી.પી. કવાઝી (૧૯૦૪) ગ્રીક

આપણે કોની પ્રતીક્ષામાં છીએ, જાહેરમાં ટોળે વળી ?

આણજાણ્યાઓ આવશે આજે.

રાજ્યસભામાં કેમ કશી કાર્યવાહી નથી ?

પ્રતિનિધિઓ કેમ કારભાર વગર બેસી રહ્યાં છે ?

કારણ આણજાણ્યા આવવાના છે આજે.

ધારાસભ્યોની કાર્યવાહીને હાલમાં શો અર્થ છે ?

જ્યારે આણજાણ્યા અહીં હશે, તેઓ કારભારું કરશે.

આપણો રાજ શા માટે આટલો વહેલો જાગી ગયો,

અને શહેરના મુખ્ય દરવાજા સિંહાસને બેઠો છે,

મુગટ પહેરી, ઠરસાદાર ?

કારણ આણજાણ્યા આવવાના છે આજે

અને રાજ પ્રતીક્ષામાં છે એમના નેતાના આદરાતિથ્ય માટે.

અને આપવા ભૂંગળભટિયું ય હાથમાં છે.

પ્રભાવશાળી નામોદ્દેખથી, પદવીઓથી ખીચોખીચ.

શા માટે આપણા બે એલચી અને ન્યાયાધીશો બહાર આવી પહોંચ્યા

એમના ભરતભર્યા, લાલ ઝભભા પહેરી ?

શા માટે પહેર્યાં છે નીલમ મઢ્યા કડાં,

વીંટીઓ ભભકાદાર રત્નોથી ઝૂબકતી ?

શા માટે ગ્રહી છે મનોહર લાકડીઓ

સોના-ચાંદીના ઘડતરથી સુશોભિત ?

કારણ આણજાણ્યા આવવાના છે આજે

અને એવી વસ્તુ એમને આંજી દે છે.

શા માટે નામાંકિત વક્તાઓ હંમેશાં સમ ના આવ્યા

જાહેર વ્યાખ્યાનાર્થે, એમને કહેવું હોય તે કહેવા ?

કારણ આણજાણ્યાઓ આવવાના છે આજે

અને તેઓ કંટાળે છે વાક્યદટા અને જાહેર વ્યાખ્યાનોથી.

આ ઓચિંતો ઘવાટ, ગરબડ ગોટો શા માટે ?

(કેટલા ગંભીર થઈ ગયા છે લોકચહેરા.)

શા માટે ગલીઓ અને ચોક ઝડપથી ખાલી થાય છે,

દરેક જણ અનિશ્ચિત ઘેર પાછા વળ્યાં ?

કારણ રાત્રિ ઢળી અને આણજાણ્યા આવ્યા નહીં.

અને આપણા માણસોએ સરહદથી પાછા આવી કહ્યું

આણજાણ્યા હયાત નથી.

હવે આણજાણ્યાઓ વગર આપણું શું થશે ?

એ લોકો એક પ્રકારનું નિરાકરણ હતાં.

(૨-૨૬-૨૦૧૧)

અનુવાદક : હિમાન્શુ પટેલ

<http://himanshupatel555.wordpress.com/2011/07/20/આપણી-આધુનિક-પૌરાણિકતાનો/>

(અનુસંધાન છેલ્લા પાન પરથી)

‘જી, સાહેબ.’

‘બેસો. મારું નામ ચંપકલાલ શુક્લ. હું તમને એક્સપેક્ટ જ કરતો હતો.

આપને મુસફરીમાં કોઈ અગવડ તો નહોતી પડીને ?’

‘ના, સાહેબ.’

મારી બોલવાની છટા, વિવેક અને મોહક વ્યક્તિત્વથી ચંપકલાલ પ્રભાવિત થયા હોય એમ લાગ્યું.

ઑફિસના ક્લોકમાં આઠના ડંકા પડવા શરૂ થયા.

શિક્ષકો આવવા લાગ્યા. ‘મીટ ધીસ યંગ મેન. મિ. દેવશંકર દવે ! હી ઈઝ જોઈનિંગ અવર ટીમ ઓફ સ્ટાફ ફ્રોમ ટુડે.’ ચંપકલાલ શિક્ષકોને મારો પરિચય કરાવવા લાગ્યા. હું એમની સાથે હાથ મેળવતો હતો. ત્યાં પ્રાર્થનાનો

‘ઓપિનિયન’/Opinion

બેલ પડ્યો અને સૌ એસેમ્બલી હોલ તરફ જવા લાગ્યા. બીજા શિક્ષકો સાથે હું પણ પ્રાર્થના-સભામાં જોડાયો હતો.

પ્રાર્થના પૂરી થઈ. વિદ્યાર્થીઓ પોતાના વર્ગો તરફ ચાલતા થયા. શાળાકીય કામગીરી સમજી લેવા માટે મારે એ દિવસ હેડમાસ્તર ચંપકલાલ સાથે રહેવાનું હતું. હું એમની સાથે ઑફિસમાં ગયો. પોતાની ચેરમાં સ્થાન લેતા ચંપકલાલે મને એમની સામેની ચેરમાં બેસવા જણાવ્યું.

‘બોલો, તમને નીચલા ધોરણમાં ‘મૂછાળી મા’ બનવાનું ફાવશે કે પછી ચેલેન્જવાળા ઉપલા ધોરણમાં અંગ્રેજીનો વિષય લેવાનું ફાવશે?’

‘જી, તમે મને જ વર્ગ સોંપશો એ વર્ગ લેવાનું મને ફાવશે.’

‘સારું, તો તમને દસમા ધોરણમાં અંગ્રેજી શીખવવાનું રહેશે.’

‘ભલે, સાહેબ.’

‘અને હું આ સ્કૂલમાં ગોઠવાઈ ગયો.’ દેવશંકરભાઈએ વાત પૂરી કરી.

દેવશંકરભાઈની સફળતાને મેં મનોમન દાદ દીધી.

અને બન્યું પણ એમ જ. બહુ ટૂંક ગાળામાં પોતાની બૌદ્ધિક કુશળતા, શિક્ષણ પ્રત્યેનો અનન્ય અનુરાગ, અપૂર્વ ખંત અને મહેનતના બળે દેવશંકરભાઈ સૌના લાડીલા શિક્ષક બની ગયા.

વર્ષો પર વર્ષો ખડકાવા લાગ્યાં. અનુભવનું ભાથું ભરાતું રહ્યું, બઢતી મળતી રહી. સામાન્ય શિક્ષકમાંથી સમય જતાં દેવશંકરભાઈ શાળાના મદદનીશ હેડમાસ્તરની કક્ષા સુધી પહોંચ્યા. માત્ર છ માસમાં જ એમણે વહીવટની પૂરી જાણકારી મેળવી લીધી. શાળાના સમગ્ર સંચાલન ઉપર કાબૂ મેળવી લીધો અને પોતાના ઉપરી ચંપકલાલનું પોણા ભાગનું કાર્ય તેમણે ઉપાડી લીધું.

ચંપકલાલ નિવૃત્ત થયા પછી દેવશંકરભાઈને શાળાના હેડમાસ્તર તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. દેવશંકરભાઈની નિયુક્તિ પછી શાળાના સ્ટાફમાં જાગૃતિ આવી, પરંતુ અત્યંત કડક મિજાજ ધરાવતા આ વડા-શિક્ષકની વરવી છબિ શાળાના સ્ટાફમાં અને વિદ્યાર્થીઓમાં ધીમે ધીમે ઉપસી રહી હતી.

‘સમય બરાબર સાચવજો, ભૈલા ... સહેજ મોડા પડ્યા ને સાહેબની નજરે ચડ્યા તો સાહેબ બધાની વચ્ચે ધૂળ કાઢી નાખશે.’ સ્ટાફમાં નવાસવા જોડાનાર શિક્ષકને શાળાના રીઢા શિક્ષકો તરફથી આવી ચેતવાણી મળતી.

શાળાના અન્ય શિક્ષકો પાસેથી સમયની બાબતમાં ચોકસાઈ રખાવનાર દવેસાહેબ પોતે પણ શાળામાં સૌથી પહેલાં હાજર રહેતા.

દસના ટકોરે દવેસાહેબ શાળાનું નિરીક્ષણ કરવા એમની ઑફિસમાંથી બહાર પગ મૂકે ત્યાં વર્ગોમાં સોંપો પડી જાય. શિક્ષકો સાવધાન બની જઈ પોતાના વર્ગને કાબૂમાં રાખવાના પ્રયત્નોમાં લાગી જાય ! મનમાં ફફડાટ અનુભવે, સાહેબ કોઈ ખામી કાઢી ધબડાવશે તો નહિ ?

શરૂઆત પગાડી(પટાવાળા)થી થાય : ‘આટી મુસા ! વેવેના ઈંગુશા મેજા હી ? (એલા, મુસા આ ટેબલ તે સાફ કર્યું છે?)’

‘ઢીયો, માલિમુ કુબા.’ (હા સાહેબ.) મુસા જવાબ આપે.

‘સબાબુ ગાની હીકો વુમ્બિ જુ યા મેજા?’ (તો પછી ટેબલ પર આ ધૂળ શાની છે?) ટેબલ પર પોતાની આંગળીથી વિસોટા કરી તે તરફ મુસાનું ધ્યાના દોરી તેનો ઉધડો લેતા.

‘માલિમુ કુબા, ટેબલ તો મેં બરાબર સાફ કર્યું હતું પણ હમણાં ધૂળ બહુ ઊડે છે એટલે.’ પગાડી પોતાનો લૂલો બચાવ કરવા કરે પણ દવે સાહેબ એને કંઈ એમ થોડા છોડે? સ્વાહિલીમાં તેની ઝાટકણી કાઢતા કહે :

‘કમા હીકો મામ્બો લીયો, ઈંગુશા મેજા મારા ઈને. વેવેના પાટા મશારા યા નીની?’ (એમ હોય તો ટેબલ ચાર વાર સાફ કર, તને પગાર શાનો મળે છે?)

કેટલાક સિદ્ધાંત દવે સાહેબના જીવનમાં ચૂસ્તપણે વાગાઈ ગયા હતા. આજનું કામ આજે જ પૂરું કરી નાખવું જોઈએ, પોતે હાથમાં લીધેલું કામ પતે નહીં ત્યાં સુધી ચિત્તને જંપ વળે નહિ, પત્રવ્યવહાર માટે પોતાની સેક્રેટરી પર આધાર રાખવાને બદલે દરેક પત્રોના જવાબ એ જાતે જ લખે. સાહેબના આ વલણથી કોઈકને વળી એમની પીઠ પાછળથી ટીખળ કરવાનું સૂજી આવે :

‘સાહેબ તો, ભૈ, ભારે વેદિયા ! પોતે લખેલા પત્ર પર પણ બે પાંચ વાર વાંચી લીધા પછી જ મતુ મારે !’

ખોટું કે નિયમ વિરોધનું કોઈ પણ કામ કરવું એમના સ્વભાવની બહાર. શાળાના કારોબારમાં વહીવટને લાગતીવળગતી બાબત હોય, ત્યાં શાળાના મેનેજર કે બીજા કોઈની દખલગીરી લગીરે સાંખી શકે નહિ, કોઈની શેલ શરમમાં ખેંચાયા વિના પોતાના નિર્ણયને છેવટ લગી વળગી રહે. ક્યારેય પોતના સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ પગલું ભરે નહિ. અહીં કોઈની સિદ્ધારથ પણ કામ આવે નહિ. સાહેબનો તાપ જ એવો હતો કે કોઈથી લાગવગ લગાડવાનો વિચાર સરખો થઈ શકે તેમ નહોતો. સમય, શિસ્ત અને નિયમોનું પાલન, દેવે સાહેબના જીવનના પર્યાય બની ગયા હતા.

પાંચ વર્ષનો કરાર પૂરો થવામાં હોય અને દેવેસાહેબ ત્રણ મહિનાનું વેકેશન ગાળવા દેશમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગે, ત્યારે શાળાના સ્ટાફમાંથી મણે'કનો 'હાશકારો' નીકળે.

પછી દેવે સાહેબે લગ્ન કર્યાં. શારદાદેવી અર્ધાંગિની બની એમના જીવનમાં આવ્યાં. શારદાદેવી ઓછું ભણેલાં, પણ ખાનદાન કુટુંબનાં; શાંત, સહિષ્ણુ, ને આદર્શ નારી. તેનાં વડવાઓ અડધી સદીથી ટાનજનિયામાં સ્થાયી થયા હોવાથી શારદાદેવીનો જન્મ ટોરોરામાં થયો હતો. શારદાદેવીનાં માસીએ દેવશંકર સાથે તેનું સગપણ ગોઠવી આપ્યું હતું.

શારદાદેવીનું શિક્ષણ સીમિત હતું, પણ ગૃહ-સંસાર ચલાવવાનું ગણિત પાકું હતું. શારદાદેવી દેવશંકરભાઈના જીવનમાં દૂધમાં સાકર ભણે તેમ ઓગળી જવા માગતાં હતાં. એમણે દેવે સાહેબના વ્યક્તિત્વમાં પોતાના સ્વને ઓગાળી નાખવાની મથામણ કરી ય ખરી, પણ દેવશંકર તો દેવશંકર જ રહ્યા ! એમના સ્વભાવમાં કોઈ પરિવર્તન ન આવ્યું. એટલું જ નહીં, ઘરમાં પોતે નક્કી કરેલા જડ, કડક અને સખત નિયમોનું પાલન કરવનું શારદાદેવી પર દબાણ કરવા લાગ્યા. જડ સિદ્ધાંતોના ચોકઠામાંથી એ કદી બહાર નીકળી શક્યા નહિ.

•

અને એક દિવસ નિયતિના કૂર પંજાએ દેવે સાહેબને જોરદાર થપાટ મારી. તેમને જડ સ્વભાવનું મૂલ્ય ચૂકવવાની ફરજ પાડી. સતત અને સખત કામગીરી, અત્યંત ઉગ્ર સ્વભાવ, શિસ્તનો આગ્રહ, બીજા પાસે પળાવવો, વગેરે સ્વભાવ-દોષોએ તેનો ભાગ ભજવ્યો. દેવે સાહેબ વર્ગ લેતા હતા અને એમને ઓધિતો સ્ટ્રોક આવતા, એ નીચે ઢળી પડ્યા. એક જ પળમાં એમનું અડધું શરીર ખોટું પડી ગયું.

શાળા આખીને ધ્રુજવનારા દેવે સાહેબ એકાએક પરવશ અને પથારીવશ બની ગયા. કુદરતની થપાટ પડતાં એ સાવ પરાધીન બની ગયા. હલન-ચલન બંધ થયું, ઝાડા-પેશાબ પર કોઈ કાબૂ ના રહ્યો. તેમને ઉઠાડવા, બેસાડવા, જમાડવા, નવરાવવા અને કુદરતી હાજતોમાં લઈ જવાને ટેકાની જરૂર પડતી. આ જવાબદારી હવે શારદાદેવી ઉપર આવી પડી, તે એમણે હસતે મોઢે ઉપાડી લીધી.

શાળાના વડા શિક્ષક તરીકે શાળાની જવાબદારી ઉઠાવવી દેવે સાહેબ માટે હવે અશક્ય બની. નોકરીમાંથી રાજીનામું આપી, એ શાળામાંથી છૂટા થયા. શાળાનું ક્વાર્ટર ખાલી કરી, એ દેવે દંપતી ગામમાં સસ્તા ભાડાના મકાનમાં રહેવા લાગ્યું.

દેવે સાહેબનો સ્વભાવ આમેય ચિડિયો તો હતો, પણ પથારીગ્રસ્ત થયા પછી આ ચીડિયો સ્વભાવ વધુ ચીડિયો બનતો ચાલ્યો. પોતાનો કોધ એ શારદાદેવી પર ઉતારવા લાગ્યા. મેંણા-ટોણાં મારવાં, વાતવાતમાં મોઢું તોડી લેવું, અન્યની હાજરીમાં શારદાદેવીને કોડીનાં કરી નાખવાં, મોટેથી બૂમો પાડી પડીને લડવું, એ સહજ કમ બની ગયો.

થોડાક દિવસ પહેલાં, હું દેવે સાહેબની તબિયત જોવા ગયો હતો. એ વખતે સાહેબનો ચીડિયો સ્વભાવ જોઈ હું હેરાત પામી ગયો હતો. ઊઠતી વખતે મેં શારદાદેવીને પૂછ્યું હતું : 'બહેન, તમારી સહનશક્તિને દાદ દેવી જોઈએ. સાહેબ તમારી ઉપર આટલો ગુસ્સો કરે છે અને તમે સામે હરકેય ઉચ્ચારતાં નથી, ચૂપચાપ એમનો પડ્યો બોલ ઝીલતા રહો છો!'

'નાંઢા સાહેબ, આદમીનો સ્વભાવ સુધારવાની કોઈ દવા મળે છે ખરી? એમનો સ્વભાવ ચીડિયો છે, એ સ્વીકારી, બસ, હું મારો સ્ત્રી ધર્મ બજાવું છું.'

'હા, પણ આટલી હદ સુધી ... ?'

બહેન હસીને કહેવા લાગ્યાં : 'નાંઢાજી, પુરુષો જે કરે તે શિષ્ટાચાર કહેવાય, સ્ત્રી આ રીતે વસ્તે તો ગાંડામાં ખપે.' અને શારદાદેવીનું પેલું પેટન્ટ હાસ્ય એમના મોં પર આવીને વિલાઈ ગયું.

'એ જે હોય તે, પણ હું તો એટલું જ કહીશ, આવી સહનશક્તિ આજની સ્ત્રીમાં ભાગ્યે જ જોવા મળતી હોય છે. બહેન, તમે તમારું નામ સાર્થક કરી રહ્યાં છો.'

'પત્નીનો એ ધર્મ છે. એમાં મેં શું વિશેષ કર્યું છે?'

હું શો જવાબ આપું ?

શનિવારની એક સાંજે વળી થયું કે ચાલ, સાહેબના ખબર પૂછી આવું. આમેય શાળાના ઈન્સપેક્શનની ધમાલમાં, મારાથી હમણાં બે-એક અઠવાડિયા પસાર થઈ ગયાં છતાં, એ તરફ ક્યાં જઈ શકાયું હતું ? જમી લીધા પછી થોડો આરામ કરી, ઢળતા બપોરે, હું સાહેબને જોવા નીકળી ગયો.

સાહેબની જિંદગીનો એ સૌથી ભારે દિવસ હતો. દેવે સાહેબને પ્રાતઃકર્મો કરાવી, નવરાવી, સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરાવી, એમને વ્હીલચેરમાં બેસાડી શારદાદેવીએ એમને ચા-નાસ્તો આપ્યા. પછી એમણે પણ નાહી લીધું. ભીના છૂટા વાળે, ધોયેલાં કપડાં પહેરી એ સાહેબના પલંગની બાજુમાં 'રામચરિત્ માનસ'નો પાઠ કરવા બેસી ગયાં. બહેન ચોપાઈ બોલતાં હતાં ત્યાં સાહેબે છાણકો કર્યો :

'કેટલીવાર કીધું તને, કે આ ધાર્મિક ચોપાનિયાં વાંચવાનું છોડ ને તારી સામે આ જીવતો જાગતો પતિ-દેવ બેઠો એની સેવા-પૂજા કર. આ થોથાં વાંચવાથી કંઈ વળવાનું નથી, સમજી?'

'હા. સમજી.' બહેને પતિના છાણકામાં ભળેલી તીખાશા પરખી લીધી. ચોપાઈ બોલવાનું બંધ રાખી, બહેન શાંતિથી બોલ્યાં : 'બોલો, તમારી શી આજ્ઞા છે?'

'મારા ચોપડાના ઘોડામાં, મુનશીનું 'સોમનાથનો જય' પડ્યું છે. જા, જલદીથી મારું એ પુસ્તક લાવી આપ.'

શારદાદેવી ઊભાં થયાં. 'રામચરિત્ માનસ' ટેબલ પર રાખી દીધું અને અંદર જઈ સાહેબે જે પુસ્તકની માગણી કરી હતી તે લાવી આપીને એમના હાથમાં મૂક્યું. પણ બહેનની ધીરજ હવે ખૂટી રહી હતી ... સહનશીલતાની હદ આવી ચૂકી હતી ... હવે સાહેબની વધુ જોડુકમી એમનાથી સહન થઈ શકે તેમ ન હતી. પુસ્તક એમને આપીને સ્વસ્થ ચિત્તે પતિ સામે હાથ જોડીને ઊભાં. બોલ્યાં :

'સ્વામી, અત્યાર સુધી તમે મારું લોહી ચૂસવામાં કોઈ કસર છોડી નથી. એટલે આ યાતનામાંથી છૂટવા સાડુ આ માર્ગ લઉં છું. આમેય હું ઓછું ભણેલી રહી, એટલે વિચારીને પગલાં ભરતાં મને ના આવડે, એ કામ તો તમારા જવા ભણેલઓનું. એટલે તમને છેલ્લા જૂહાર કરીને આ યાતનાપૂર્ણ જીવનની સીમા ઉલંઘું છું.'

'એલી, એ ય ડરાવે છે કોને? મોટી જોઈ ના હોય તે સીમા ઉલંઘવા વાળી ! તારું આ નાટક બંધ કર. મારી પાસે એ નહીં ચાલે હો !' દેવે સાહેબ ઘાંટો પાડીને બોલ્યે જતા હતા.

આ શબ્દો મારા કાન પર પડયાયા; અને હું ડઘાઈ ગયો. અંધ ખુલ્લા દરવાજાને ધક્કો મારી ઓરડામાં પ્રવેશ્યો અને અંદરના દૃશ્યે મારા લાગણીતંત્રને લકવી દીધું.

બહેને ઘાસલેટનો શીશો પોતના માથા ઉપર રેડી દીધો હતો. બહેનનાં કપડાં ઘાસલેટથી લથપથ હતાં. હું બહેનને બચાવવા દોડું એ પહેલાં બહેને હાથમાં રહેલા બાકસમાંથી એક કાંડી કાઢી, સળગાવી ને સાડલાને અડાડી દીધી. હું જોતો રહ્યો ને બહેનનો સાડલો કપૂરની જેમ સળગી ઊઠ્યો..

'અરે ... અરે ... કોઈ દોડો ... બચાવો ... બચાવો.' ... દેવે સાહેબની રાડ ફાટી ગઈ. 'શારદા ... શારદા .. આ શું કરે છે? તારી માઢી મારું છું ... અરે કોઈ મારી શારદાને બચાવો.' દેવે સાહેબ માથું કૂટવા લાગ્યા.

ખૂણામાં પડેલી ખાટ પરથી ધાબળો ઊઠાવી હું બહેન તરફ દોડ્યો., પણ મોડો પડ્યો. મારા હાથમાંનો ધાબળો એમ જ રહી ગયો. બહેનનું શરીર ભડયું થઈ ગયું હતું.

[324 Horn Lane, Acton, LONDON W3 6TH, U.K.]

ટીચર ટ્રેનિંગ કોલેજનો ડિપ્લોમા કોર્સ દારેસલામની યુનિવર્સિટીમાં પૂરો થતાં મારી નિમણૂક ટબોરાની 'હરિદાસ રણછોડ મેમોરિયલ સ્કૂલ'માં થઈ. ટબોરા આવવાનું થયું, તે પહેલાં, એ શાળાના હેડ-ટીચર દેવશંકર દેવે વિશેની અમૂક અડવીતરી વાતો મારા સાંભળવામાં આવી હતી. દેવશંકરભાઈનો મિજાજ આકરો છે, શિક્ષકોને નવરા પડવા દેતા નથી, મેનેજમેન્ટને પણ ગણકારતા નથી, નાના અમથા ગુના માટે વિદ્યાર્થીઓને આકરી શિક્ષા કરે છે, નીચલા વર્ગના તો ઠીક, ઉપલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ પણ એમનાથી થરથરે છે. - આવી આવી વાતો મારા કાન સુધી પહોંચી હતી, અને તેમ છતાં, મેં એ શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાવાનું સ્વીકારી લીધું હતું.

અને દારેસલામ છોડી હું ટબોરા આવી ગયો.

શાળાના પ્રથમ દિવસ રુટિન-કામકાજથી પરિચિત થવા મારે દેવશંકરભાઈ સાથે રહેવાનું હતું. દેવશંકરભાઈ મને શાળાના વર્ગો જોવા લઈ ગયા, શિક્ષકોને મને પરિચય કરાવી એમને મારો પરિચય આપ્યો, શાળાની લેબ દેખાડી, લાઈબ્રેરીમાં આંટો માર્યો, સ્ટાફ રૂમ જોવા લઈ ગયા અને એસેમ્બલી-હોલમાં ચક્કર લગાવી અમે ઓફિસમાં પાછા આવ્યા, ત્યારે શિક્ષકો માટે શાળામાં શિસ્ત જાળવવું કેટલું અગત્ય છે, તે વિશે એક લાંબુલયક સંભાષણ પણ એમણે આપ્યું.

દેવશંકરભાઈ રિસેસ પછી, આઠમાં ધોરણમાં અંગ્રેજીનો તાસ લેવા ગયા ત્યારે પણ હું એમની સાથે જ રહ્યો.

એ ન્યૂ મેથડ રીડરમાંથી 'કોન્ટ્રેસ્ટ ઓફ એવરેસ્ટ' શીખવી રહ્યા હતા, એ વખતે વર્ગના છેવાડાના ડેસ્ક બાજુથી કશોક હસવાનો અવાજ આવ્યો અને દેવશંકરભાઈના સતર્ક કાન સુધી એ અવાજ પહોંચ્યો. તત્ક્ષણ દેવે સાહેબની તીક્ષ્ણ નજર વર્ગની ચારે તરફ ફરી વળી અને એ નજરમાં બે તોફાની છોકરાઓ ઝડપાયા. દેવેસાહેબે ચંદુ અને કાકુને કથુંક અટક્યાનું કરતાં ઝડપી લીધા. એ સાથે જ સાહેબનો પિત્તો ગયો. અને એમણે જોસ્થી ત્રાડ નાખી :

'બોથ ઓફ યુ, કમ હીયર, એટવંસ.'

દેવે સાહેબનો હુકમ છૂટતાં છોકરાઓ થરથરી ગયા. ડરતાં ડરતાં બંને દેવે સાહેબની સામે આવી ઊભા રહ્યા.

'શું સમજી બેઠા છો, તમારા મનમાં હું ? તમે તોફાન-મસ્તી કરશો ને તમને જોનારું કે રોકનારું અહીં કોઈ નથી ? ચાલો, હથેળી ધરો ... કહું છું હથેળી ... ધરો.'

છોકરાઓએ હાથની મુઠ્ઠી ખુલ્લી કરી કે એ છોકરાઓની કોમળ હથેળી પર સટાક સટાક રૂવરના ફટકા પડવા લાગ્યા. બેઉ છોકરાઓની હથેળીઓ

રાતીચોળ બની ઊઠી. એમાંથી હમણાં લોહી ટપકશે કે શું ? છોકરાઓની આંખોમાંથી દડ દડ આંસુ વહેવા લાગ્યાં. આ પીટાઈને આખો વર્ગ સ્તબ્ધ બની જઈ રહ્યો. પણ દેવે સાહેબ જોનું નામ ! અટકવાનું નામ લેતા ન હતા. એ તો સારુ થયું કે પટાવાળો કોઈ કામસર સાહેબને બોલાવવા આવ્યો, અને ના છૂટકે એમને ઓફિસમાં જવું પડ્યું, અને છોકરાઓનો છૂટકારો થયો; નહીંતર દેવે સાહેબ છોકરાઓને અધમૂઆ કરીને જ છોડત.

હું પણ આ ઘટનાનો સાક્ષી બન્યો હતો. દેવે સાહેબ વિશે સાંભળેલી વાતોમાં મને કંઈક તથ્ય જણાયું. બીજા દિવસથી ચંદુ અને કાકુએ નિશાળ છોડી દીધી. છોકરાઓના માબાપ તરફથી પણ કોઈ રાવ કે ફરિયાદ ન આવી. સાહેબના નિર્ણયને પડકારવાની છોકરાઓના વાલીઓમાં હિંમત નહોતી. અને વાત ત્યાં જ પતી ગઈ.

શાળામાં સ્થિર થઈ ગયા પછી ધીમે ધીમે મને સમજ્યું કે વર્ગમાં તોફાન-મસ્તી કરતાં અટક્યાળા છોકરાઓ વારંવાર દેવેસાહેબની આકરી શિક્ષાનો ભોગ બને છે, પણ એ આકરા વલણ પાછળ મને તો દેવેસાહેબની નજરમાં છોકરાઓનું ભારોભાર હિત જ સમાયેલું જણાયું. તેઓ શાળાના વડા શિક્ષક છે, શાળાનાં નિયમોનું ચૂસ્તપણે પાલન કરે છે, શીખવવાની રીતમાં કોઈ ખામી નથી, કર્તવ્યનિષ્ઠ માણસ છે, ધીરંગંભીર ડહાપણની વાતો કરે છે, ચર્ચાઓમાં તર્કબદ્ધ છે, શિસ્તના આગ્રહી છે, કડક વલણ ધરાવતા અને થોડા જિદ્દી પણ છે. ચીકણા, વેદિયા - આ બધાં વિશેષણો પૈકી મોટા ભાગનાં એમને માટે બંધબેસતાં હશે, પણ પછી તો એમની વધુ નજીક આવવાનું બનતું ગયું, કોઈ મંગળ ઘડીથી બંધાયેલો એ સંબંધ ધીમે ધીમે આત્મીયતામાં ઓગળતો ગયો, ત્યારે મારી નજરે એ બધાં વિશેષણો ખોટા સાબિત થવા લાગ્યાં.

દેવે સાહેબનું ક્વાર્ટર બીજા શિક્ષકોના ક્વાર્ટર્સથી સહેજ દૂર હતું. કોઈ વાર કંઈ કામ નીકળી આવતું તો દેવેસાહેબ મને એમને ત્યાં બોલાવતા.

આંગણમાં હું પગ મૂકું એ વખતે નાનો સરખો બગીચો મારું સ્વાગત કરી રહ્યો હોય ! વિવિધ ફૂલોની અનેરી સુગંધથી વાતાવરણ મધમધી રહ્યું હોય ! ફૂમળા છોડની લીલી ડાળીઓ પર લાલ, પીળી, ધોળી બારમાસીનાં ફૂલ જૂલતાં હોય ! અને દેવે સાહેબનાં ગૂંહણી - શારદાદેવી તુલસી-ક્યારે દીવો પ્રગટાવી, સાડીનો છેડો માથે ઓઢી, આંખો મીંચી, બંને હાથ જોડી, મૌન પ્રાર્થનામાં મગ્ન હોય ! ફળિયામાં ચોતરફ અગરબત્તીની મધુર સુવાસ પ્રસરી રહી હોય ! વાતાવરણ દિવ્ય બન્યું હોય. બહેનની પૂજામાં ખલેલ ન પહોંચે એટલે હું ગુલાબના છોડ પાસે ઊભો રહી જાઉં.

દેવશંકરભાઈ રંગમા હોય, ત્યારે એમના ભૂતકાળની મને અંગત વાતો કરે. એમનું ભણતર

પોરબંદરમાં કેમ્બ્રિજ બોર્ડની મેટ્રિક સુધીનું હતું, પણ એ વખતનું આ ભણતર ઉચ્ચ ડિગ્રી જેવું ગણાતું. સિનિયર કેમ્બ્રિજ પાસ થયેલો છોકરો શર્ટના કોલર ઊંચા રાખી, રોફ્થી ગામમાં ફરતો. અંગ્રેજી શાસનનો વહીવટ સુગમતાપૂર્વક ચાલતો રહે અને કોઈ અડચણ ઊભી ન થાય, તે માટે અંગ્રેજી ભણેલા, હોશિયાર અને ધગશવાળા છોકરાઓને અંગ્રેજ શાસન સરકારી ખાતાની કોઈ પણ નોકરીમાં રાખી લેતું. ભણેલા છોકરાઓ માટે વીમા-કંપનીઓ, બેંકો, સ્કૂલો, ટપાલખાતું, રેલવેખાતું અને વિદેશી પેઢીઓનાં બારણાં પણ હંમેશાં ખૂલા રહેતાં.

દેવશંકર સાહેબ સિનિયર કેમ્બ્રિજ પાસ હતા અને અંગ્રેજી ભાષા પર સારો કાબૂ હતો. આ લાયકાતના આધારે એમને ટબોરાની 'હરિદાસ રણછોડ મેમોરિયલ સ્કૂલ' તરફથી અનેક સવલતો અને સગવડો આપનારી નોકરીની ઓફર આવી હતી. પાંચ વર્ષનો કરાર, અને કરાર પૂરો થયા પછી રજાઓ ગાળવા ત્રણ મહિના માટે ઈંડિયા જવા આવવાનો ટિકિટ-ખર્ચ પણ સ્કૂલ તરફથી ! રહેવા માટે સગવડ-સંપન્ન ક્વાર્ટર અને મસિક શિલ્ડિંગ બે હજારની સેલરીની ઓફર સાથે કરારબદ્ધ થઈ, એમણે આ નોકરીની ઓફર સ્વીકારી લીધી હતી.

પોરબંદરથી આફ્રિકા તરફ પ્રયાણ કરતી 'કરાંજ' સ્ટીમરમાં સફર કરી એ દારેસલામ અને ત્યાંથી ત્રણ દિવસ અને બે રાત્રિની મુસાફરી કરી ત્રીજા દિવસની એક ઢળતી બપોરે એ ટબોરા પહોંચ્યા હતા.

નોકરી પર ચડવા આડા હજુ બે દિવસ રહેતા હતા, એથી પોતાને રહેવા માટે ફાળવવામાં આવેલા ક્વાર્ટરમાં બે દિવસ ગાળી, નિયત દિવસે એ શાળામાં હાજર થઈ ગયા હતા.

આ પ્રસંગને બહેલાવતાં એક દિવસ એ કહેવા લાગ્યા :

બરાબર આઠના ટકોરે 'મે આઈ કમ ઈન' કહી, મેં હેડમાસ્તરની ઓફિસના બારણા પર ટકોરો માર્યો.

'કમ ઈન.' અંદરથી આદેશ મળતા, મેં હેડમાસ્તરની ઓફિસમાં પગ મૂક્યો.

હેડમાસ્તરે મને તુરત ઓળખ્યો નહીં, એટલે મારા સામું જોઈને બોલ્યા :

'તમે કોઈને મળવા આવ્યા છો ?'

'ના સાહેબ, મારે કોઈને મળવું નથી. હું દેશમાંથી આવું છું, મને આ શાળા માટે રિક્રૂટ કરવામાં આવ્યો છે.' મેં ખુલાસો કર્યો.

'આપનું શુભ નામ ?'

'દેવશંકર કુરુણાશંકર દેવે.'

'ઓહ ! દેવશંકર દેવે એ તમે જ કે ?'

દિમાગમાં કંઈક ઝબકારો થતાં હેડમાસ્તર ટાલ પર હાથ ફેરવતાં બોલ્યા.

(અનુસંધાન પાન 22 પરે)